

М. Волин

Коло Джерел

М.
ЗОЛИН

**КОЛО ДЖЕРЕЛ
РОБІТНИЧОГО
РУХУ
НА УКРАЇНІ**

**ХАРКІ
БУНТ**

**ВСЬКИЙ
1872 р.**

ДЕРЖАВНЕ

ВИДАВНИЦТВО

УКРАЇНИ

Спостережені помилки

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
8	4 зв.	реакційна	реакційна“
15	12 зн.	Одеський	„Одеський
16	10 зн. (в примітці)	1868	1862
19	4 зв.	повстань	виступів
19	3 зв. (в примітці)	Провірка	, провідного
20	5 зв.		60-ті роки вносят зміну.
20	1 зн. (в примітці)	1928	1922
21	11 зв.	60,0%	60,9%
21	14 зв.	1875-1872	1870-1872
22	8 зв.	82.662	82.562
22	10 зв.	1871	1877
31	11 зв.	збільшувалося.	збільшувалося.“
35	2 зв.	Лазет	„Лазет
37	8 зн. (в примітці)	спогадів	згадок
42	1 зн. (в примітці)	15 квітня	18 квітня
44	21 зв.	один будинок частини	будинок першої частини
46	7 зв.	надаючи	надавали
51	9 зв.	потім	(потім
52	9 зв.	та урядовці	та цивільні урядовці
52	10 зв.	майже зовсім	зовсім
58	12 зв. (в примітці)	і розсипались	разсипною стрільбою.
58	20 зв. (в примітці)	Частина народу	Частина обуре- ного народу
65	8 зв.	VI	IV
69	19 зв.	Вперто відомо- вляли в будь-яко- му політичному характері, його теперішнє	Вперто заперечу- вали будь-який його політичний характер. Тепе- рішнє
69	21 зв.	одержані відомості	одержані офіційні відомості
70	14 зв.	26	25
73	9 зв.	хоч	„хоч
79	20 зв.	подія	обставина
80	15 зн.	прав.	прав.“
80	13 зн.	цього	„цього
81	1 зн.	бачимо	очевидячки

Списокъ именъ

Имя	Годъ	Вѣкъ
Овсѣянъ	1825	45
Овсѣянъ	1825	15
Овсѣянъ	1825	10
Овсѣянъ	1825	1
Овсѣянъ	1825	2
Овсѣянъ	1825	3
Овсѣянъ	1825	7
Овсѣянъ	1825	11
Овсѣянъ	1825	14
Овсѣянъ	1825	8
Овсѣянъ	1825	10
Овсѣянъ	1825	11
Овсѣянъ	1825	2
Овсѣянъ	1825	8
Овсѣянъ	1825	1
Овсѣянъ	1825	21
Овсѣянъ	1825	7
Овсѣянъ	1825	9
Овсѣянъ	1825	8
Овсѣянъ	1825	10
Овсѣянъ	1825	15
Овсѣянъ	1825	20
Овсѣянъ	1825	5
Овсѣянъ	1825	19
Овсѣянъ	1825	21
Овсѣянъ	1825	14
Овсѣянъ	1825	9
Овсѣянъ	1825	20
Овсѣянъ	1825	15
Овсѣянъ	1825	13
Овсѣянъ	1825	1

М. ВОЛИН

КОЛО ДЖЕРЕЛ РОБІТНИЧОГО РУХУ НА УКРАЇНІ

(ХАРКІВСЬКИЙ „БУНТ“ 1872 Р.)

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
М. ЯВОРСЬКОГО

~~Н. 743.~~
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

ТЗ(24к-4Xα/51-42

Бібліографічний опис цього видання вмі-
щено в „Літопису Українського Друку“, „Карт-
ковому репертуарі“ та інших покажчиках
Української Книжкової Палати

III
56.116

Державний Трест
„Харполіграф“
Третя Друк. ім. Фрунзе
Укрголовліт ч. 2656-к.
Зам. ч. 939. Прим. 3000.

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 56116 1323

В основу цієї праці покладено доклад, що його прочитав автор на відкритому засіданні науково-дослідчої катедри історії України Українського Інститута Марксизму, якою керує тов. М. І. Яворський.

Заданий доклад та даний нарис є наслідком праці автора над матеріалами Центрального Архіву Революції УСРР, що їх указав авторові тов. М. І. Яворський, якому автор складає щирі подяку.

Автор також висловлює свою подяку і робітникам Центрального Архіву Революції, які полегшували йому працювати над матеріалами архіву.

25. VIII. 1928 р.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Минулого року, коли ми починали вивчати та опрацьовувати матеріяли про харківський „бунт“ 1872 року, щоб поновити дійсну історію цього повстання, минуло 55 років з того часу, як „прапор бунту маяв над містом Харковом“.

Потребу поновлення в нашій пам'яті цієї події та її детальне вивчення, зрозуміло, пояснюється не одними тільки „ювілейними“ причинами й мотивами. Таких причин, на нашу думку, в основному — п'ять.

Між історією, як „послідовною зміною окремих поколінь, кожне з яких експлуатує передані йому всіма його попередниками матеріяли, капітали, виробничі сили“ (Маркс та Енгельс), та історією, як наукою, що вивчає цю „послідовну зміну окремих поколінь“, досі був і здебільшого є ще й тепер — розрив.

Тоді, як перша була і є процес боротьби кляс, процес боротьби найширших мас, друга була і в значній мірі є історією окремих осіб, історією „героїв“. Перед марксистами-істориками, цебто перед єдино-науковим загоном цієї галузі людського досліду, лежить величезне завдання створення дійсної історії мас.

Розв'язати це завдання можна не тільки через реконструкцію наявного зараз фактичного матеріялу (що лишила нам февдальна та буржуазна історіографія), але й шляхом витягнення на „світ божий“ того величезного матеріялу, який в силу своєї клясової обмежености обминала домарксистська історіографія.

Одне з перших місць посідає зараз завдання створення історії розвитку, оформлення та боротьби пролетаріату нашої країни.

Пролетаріатові, як об'єктові історичної науки, „не щастило“. Історію його мало вивчено і ще менше висвітлено. Коли ми придивляємося до того, що є у нас з історії робітничої класи, з історії робітничого руху, з погляду вивчення цієї історії „в часі“, з погляду розподілу уваги історика на окремі періоди цієї історії, то побачимо тут велику нерівномірність.

Мабуть „нерівномірність розвитку“ є „безперечний закон“ не тільки капіталізму, але й історичної науки. Понад все вивчено і відомо нам останній період, цебто 90-ті та подальші роки. Друге місце посідає період крпацтва й, на решті, на останньому місці щодо вивчення є 60-ті та перша половина 70 років. Отже, за цей період, зокрема, з робітничого руху цього періоду ми майже нічого не маємо й цей період майже не знаємо*).

Проте, ці роки занадто важливі, як перехідні роки, як період перетворення робітничої класи з „класи в собі“ на „класу для себе“.

Коли ми підійдемо до розподілу уваги в історичній науці „в просторі“, то й тут виявимо певну нерівномірність. Коли візьмемо Україну, то побачимо, що порівняно більше вивчено й більше висвітлено революційний та робітничий рух у Києві та в Одесі, ніж у Харкові. Однією з причин невеликого ознайомлення з харківським революційним рухом є майже повна відсутність архівних матеріалів про стан та характер цього руху 60-70-80 років.

Нарешті, зовсім не вивчено так звані бунти, як одну з форм стихійного революційного руху мас, зокрема, як одну з форм робітничого руху. Зовсім не вивчено ролі та місця цієї форми в розвитку пролетаріату та його класового саморозуміння, участь в цих „бунтах“ революціонерів та вплив їх (бунтів) на розвиток революційної ідеології.

Іноді натрапляєш на надзвичайні приклади. Так, прикладом, Невський пише, що страйк на Юзовському заводі

*) Тільки останнього часу вийшла з друку робота з історії робітничого руху 70-тих років, яку вміщено в № 4 „Історика-марксиста“, ст. В. Невського „К вопросу о рабочем движении в 70-е годы“.

І лише підчас здачі до друку нашої праці вийшов т. II ч. I книжки т. Яворського „Нариси з історії революційної боротьби на Україні“—„На провесні робітничого руху“, присвячений робітничому рухові 70-х р.р. на Україні.

1892 року „обернувся на погром та закінчився сутичкою з військами“ *).

А ось що находимо про цей „погром“ в одному з архівних документів **):

„1892 року перед моїми очима розгромили горнозаводські робітники містечко Юзовку (Бахмутського повіту). Робітники сюди поприходили з декількох місць. Всі крамниці пограбовано, кабаки розбито, низку будинків обливалося гасом і підпалювалося. Бунт тривав, здається, біля двох днів, так, що присутня тут козацька сотня мусила відступити, а військо з Катеринославу ще не прийшло. Треба сказати, що всю довколишню місцевість порівняно густо залюднено селянськими хуторами та селами. Бунтівники, вірніше—їхні керівники, спробували залучити до себе ці маси“. Як бачимо, робітники намагалися встановити, як би ми зараз сказали, поєднання „змичку“, з селянами. Як мало це схоже на „погром“.

І, нарешті, останнє порядком, а не значінням. Ідейні джерела боротьби двох головних напрямків у робітничому русі Росії—опортуністичного (меншовизм) та революційного (більшовизму)—були не тільки щодо загальної теорії, але й щодо різного розуміння історичного процесу в Росії. Розбіжність думок була не тільки програмно теоретична, тактична, організаційна, але й „історична“. Більшовицькій схемі російського історичного процесу протиставлено меншовицьку схему. Розбіжності в історичному „сьогодні“ до певної міри можна і треба висновувати й пояснити неоднаковим розумінням історичного „вчора“ та „позавчора“. Варт лише навести такі слова П. П. Аксельрода, написані ще року 1898—„в Росії, де пролетаріят перебуває ще лише в процесі відокремлення з народньої маси, що віки жила в рабстві й неучті, він сам ще стоїть у масі своїй на занадто низькому щаблі культурного розвитку, щоб мати силу—уже в залізних лещатах

*) В. Невский. Очерки по истории РКП(б) т. I видання 1923 р. стор. 348.

**) Документ цей:—„Записка о причинах, вызвавших крестьянские беспорядки в марте и апреле сего 1902 года в некоторых уездах Харьковской и Полтавской губернии“, цю записку подав заступник оберпрокурора при сенаті Григорій Коваленський. Надруковано її у збірнику Центрархіву „Крестьянские движения 1902 г.“, звідки ми її цитуємо.

абсолютизму—піднестись до ролі свідомої революційної сили, без безпосередньої або посередньої допомоги від буржуазії. Тактика, що має історичне виправдання на заході, у нас була б утопічна й реакційна—щоб побачити і зрозуміти, де лежить „історичний корінь“ меншовизму із його запереченням гегемонії пролетаріату.

І, безумовно, більшовизм спирався на певну історичну схему взагалі, на схему робітничого руху в Росії зокрема.

Заздання історика-більшовика в цьому можна стисло сформулювати так: показати й довести, що стратегія і тактика більшовизму мала й має і „історичне виправдання“. А звідси випливає потреба „історичної розвідки“ у 70-і, 60-і давніші періоди боротьби пролетаріату.

Ось такі причини спонукали нас узятися до цієї роботи.

Які є матеріяли та джерела щодо вивчення історії харківського „бунту“?

Найважча „література питання“ надто бідна та уривчаста. П'ять шість рядків у „Воспоминаниях революционера“ Крапоткіна, стільки ж рядків у „Календаре русской революции“ Бурцева, півтори-дві сторінки у двохтомній „Истории города Харькова“ Багалія та Міллера та спогади Антропова—„Харьковский погром в 1872 г.“, вміщені в „Историческом Вестнике“ за 1905 рік, том 100, книжка 5. Оце й усе*).

Найцінніші та найвидатніші з цієї літератури є спогади Антропова.

Краще стоїть справа з другою групою джерел—архівними документами та тодішньою пресою—що зберігається в Центральному Архіві Революції УСРР. Джерела ці такі: насамперед—„справа № 15, розпочата 18 квітня, закінчена 2 вересня 1872 року на 30 аркушах—про заколот, що був у Харкові 17 та 18 квітня 1872 року“, подана в „Описи делам Харьковского Жандармского Управления за 1868—1903 г.г.“. На жаль самої справи не збереглося. Далі дві справи, які збереглися і правлять нині за основні наші джерела про рух 17-18 квітня. Це, поперше,—„Дело харьковского полицеймейстера о беспорядках, происходивших в городе Харькове и о вызове лиц по сему предмету и о

*) Випадково ми знайшли ще одне „літературне джерело“. Це—революційна хроніка (вірніше, календар революційних подій), надрукована у „Справочнике делегату VI Всеукраинской Партконференции“.

забрании разных сведений". Подруге, це — „Производство дела канцелярии Харьковскаго губернатора, отделения отчетнаго—о беспорядках, происшедших в г. Харькове в апреле 1872 года". До другої справи, що подає основний матеріал, прикладено низку газет, які висвітлюють „беспорядки, происшедшие в г. Харькове".

Вважаючи на малоприступність усіх цих матеріалів, ми визнали за потрібне „переобтяжити" свою роботу цитатами з них.

Між уміщених в книжці світлин, звертають на себе увагу три світлини, безпосередньо зв'язані з „Харківським бунтом". На думку тов. Іванова, завідача Центрального Історичного Архіву в Харкові, вони є знімки з картин, що їх він бачив у маєткові Паліцина „Ракітіно". Як бачимо, „соціяльне замовлення" діяло й тієї, віддаленої від нас, більше як на півстоліття, доби.

I. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ НА ПОЧАТКУ 70-тих РОКІВ

Кінець 60-тих та початок 70-тих років XIX століття були роками перелому у всьому.

Від „реформ“ царат повернув до все більшого придушення громадського руху та гоніння його найдрібніших виявлень. Цей процес зростання реакції надто посилювався після пострілу Каракозова, що пролунав 1866 року. А в „реп-дant“ відживленню уряду почалось відживлення і в революційному русі. Перелом виявлявся не тільки в загальному пожвавленні революційного руху, але й в рішучій перемозі бунтівничого напрямку в цьому русі. Історична суперечка між двома основними напрямками в революційному русі, між—говорячи сучасними термінами—„більшовиками“ та „меншовиками“, розв'язалася за тієї доби перемогою бунтівників. Владним настроєм та домінатною психологією в революційних організаціях того часу, була психологія загального вичікування на бунт, вичікування на нього дослівно майже що кожної днини й години.

„Щоденник цікавий: сколок того, що на всіх зборах повторювалося. Ці „чутки“, розмови про „бунти“ весь час були в наших колах, збуджували нас; хотілося вірити та й вірилось, що нарід вже „готовий“*)—ця характеристика тодішніх настроїв, подана Аптекманом з огляду на щоденник Гамова, долгушинця, цілком правильна й не потребує будь-якого виправлення.

На владну революційну психологію та ідеологію великий вплив мали два явища, силу і ступінь впливу яких на розвиток революційного руху все ще недооцінюється.

*) Аптекман. Общество „Земля и Воля“, стор. 95. Підкреслено Аптекманом. М. В.

„Я завжди вважав — згадує Лукашевич, — нечаєвський процес та Паризьку Комуну тими двома далеко видними віхами, що визначали весь мій подальший шлях життя“*).

Тут ми бачимо вплив цих явищ на окремого революціонера. А ось як характеризує вплив Паризької Комуні вже не на окремого революціонера, а на рух в цілому Лавров. „Для мене особисто — пише він — сотні дрібних фактів та вражіннь зливаються в безсумнівне переконання, що російський соціалістичний рух 1873 і наступних років побічно викликано вражіннями, що їх справили на російські уми події Комуні. У всякому разі, факт її появи викликав надзвичайну увагу до тодішніх економічних явищ та до історичного процесу їх підготовки“ **).

Ще сильніше підкреслює вплив Паризької Комуні на революційний рух такий авторитетний свідок, як Кравчинський. „Революційний рух,—пише він про межу 70 х років,—наочно посилювався й досить було маленької іскри, щоб перетворити сховане поки незадоволення на загальний вибух... Роль такої іскри відіграла Паризька Комуна.

З Паризькою Комуною — продовжує він далі — грізний вибух якої захитав увесь цивілізований світ, російський соціалізм вступив до войовничої фази свого розвитку й вийшов з кабінетів та приватних зборів на села та майстерні“ ***).

Паризька Комуна, за поглядом Кравчинського обернула нігіліста 60-х років, що вичерпав себе в „запереченні“ на революціонера, активного борця.

„Вірилося, що нарід уже „готовий“. Але владні тоді настрої в русі бунтівників не обмежувалися тільки вичікуванням на бунт. У розуміння бунту вкладалося тоді не тільки й не стільки щось „від стихійности“, скільки „від організації“ та „плану“. На бунт не тільки чекали, але й готовилися до нього і готовилися досить діяльно та посилено. „Наша мета — скерувати свої сили на те, щоб прискорити цей вибух“ — писав у своїй, теоретично-програмового характеру, записці — Крапоткин ****).

*) Цитую за Балабановим „Россия и Европейские революции“ вип. 3, стор. 147.

**) стор. 138, там само.

***) Там само, стор. 141-142.

****) Былое. 1922 р., № 17. ст. 17.

Аналізуючи психологію та ідеологію того часу, відзначимо ще одне. У сучасній загальній реконструкції всієї схеми революційного руху XIX століття, зокрема 60-х та 70-х років, на наш погляд, спускається з очей одну важливу обставину. Говорячи про підготовку до „бунту“, ми під цим „бунтом“ розуміємо „бунт“ на селі й підготовку його там же. Таке розуміння на наш погляд буде не цілком вірне. Бунтівники складали плана бунту не тільки на селі, але й у місті. Ось один з варіантів плану організації загального повстання, що вийшов з нечаївських гуртків: „до травня 1869 року діяльність кращих людей мусить зосереджуватися в Пітері та Москві, а також частково і по інших університетських містах. У цей час треба підготувати й виконати протест студентів різних учбових закладів про право зборів, і треба закласти початок пропаганді серед „голоти“ через людей тієї ж „голоти“, цебто створювати організацію з самої „голоти“. З жовтня спільними силами провінційних та столичних діячів пропаганду переноситься до народніх мас; тому принаймні три чверти діячів виїждять з столиці до провінції...“ *).

А ось як царські урядовці викладають другий варіант цього плану, що належав вже чайківцям: „Переконані того, що сама інтелігенція в боротьбі з сучасним порядком, нічого серйозного не зробить, „чайківці“ задумали взяти собі сили з надр самого народу, для чого й почали діяльно зближати з робітниками, або, як вони висловлювалися, „ходити в нарід“. Єднаючись з робітниками „чайківці“ прагнули доводити до фанатичної ненависти, до наявного ладу незадоволення робітників своїм матеріальним станом, обумовленим різними економічними причинами і створювати так революційних діячів з самого народу. Коли революційна партія розгорне свої сили й матиме поширену агентуру, тоді, за планом чайківців, мусить вибухнути загальне повстання як в містах, так і серед сільської людности, при чому рух мас мусить початися обов'язково разом, на тій підставі, що за такої діяльности сили уряду будуть поставлені між багатьох вогней“... **).

*) Цитую за Покровським „Очерки по истории революционного движения в России XIX и XX в. в., вид. 2, стор. 52.

**) Богучарский. „Государственные преступления в России в XIX веке“. Том 3, стр. 14.

Як бачимо в обох планах фігурує місто. Та ще одне. Говорилося про підготовку не тільки загального повстання, яке мусило охопити всю Росію, але й про „переведення“ низки окремих місцевих бунтів, що були ступенями до загального повстання, „викликаючи сутички та місцеві бунти, підчас яких висувалися, звичайно, з маси найсміливіші та енергійні особи, ми думали таким способом намітити гідних для справи людей і залучити їх до революційної організації. А коли б спалахнуло повстання в одній місцевості, ми сподівалися, що воно, як полум'я пошириться й охопить всю Росію“...—Так характеризує „установку“ тодішніх бунтівників Дебагорій-Мокрієвич *).

Коли в загально-російському революційному русі початку 70-х років панували бунтівники, то ще сильніші були бунтівні настрої й бунтівна ідеологія на Україні. В основному причини великого впливу бунтівників тут полягають в особливостях соціально-економічного й політичного стану на Україні. Швидший темп розвитку капіталізму в сільському господарстві України, швидший темп диференціації в українському селі, мали за собою загостренішу боротьбу села з поміщиком, а також гостріше й виразніше викривали суперечності в середині самого села. Звідси—наявність безперервних селянських заколотів на Україні, які безперечно живили революційну психологію й надавали їй революційнішого характеру. Але обмежуватися при поясненні українського бунтівництва тільки нотаткою з особливостей української дійсності недосить. Причини цього бунтівництва полягають не тільки в цьому. Вони полягають у всьому попередньому історичному розвитку України. На революційну психологію та ідеологію 70-х років впливали не тільки тодішні обставини, але й традиції попередньої революційної боротьби й попередньої революційної ідеології, що була зв'язана з цією боротьбою і що з неї до певної міри зроста. Говорячи про українське бунтівництво треба, поперше, врахувати ідейну спадковість бунтівників 70-х років з минулими революційними організаціями, починаючи від „Общества Соединенных Славян“. Та, подруге — слід врахувати роль та вплив на їхню ідеологію, психологію

*) Цитую за Балабановим. „История революционного движения в России“ стор. 183.

та плани попередньої революційної боротьби мас на Україні.

„На наш погляд—читаємо в спогадах Дебагорія-Мокрієвича—на Волзі, Дону, Дніпрі збереглися в народі революційніші традиції, ніж в середній Росії, бо найкрупніші народні рухи відбувалися на околицях: пугачевщина була на Волзі, бунт Стеньки Разіна на Дону, гайдамаччина на Дніпрі... За нашим планом одні мусили діяти на Дніпрі, інші на Волзі“... *).

А ось другий характерний факт: „Фроленко, приміром, розповідає, що в декого з'явилася думка заорендувати великий степ і збудувати на ньому невеличку січ на кшталт запорізької, щось ніби як аванпост майбутніх повстанців; надіслали навіть знімати покос, але він вже був зданий другому, і з думкою про організацію січі довелося розстатися... **).

Як бачимо, виконати цю думку не дала „тільки“ всього „дрібничка“—місце, де думали організувати революційну січ, вже було здано іншим під покос.

З пропагандою, збудованою на прикладах минулої героїчної боротьби народних мас, революціонери йшли не тільки до селянина. З цією пропагандою вони йшли й до робітника. Одеський кореспондент „Общини“, сповіщаючи про робітничу сходку, де прийнято адресу ***) передає, що перед прийняттям адреси зачитано реферат про гайдамаччину, „як суто-російський революційний рух на початку минулого століття“ ****).

Кінець 60-х і початок 70-х років характерні не тільки зростанням бунтівних настроїв в революційних колах, сподіванням бунту й посиленою роботою його підготовки. Вони характерні й посиленою пропагандою серед робітників. Ці роки є історична межа, вони кладуть початок систематичному й масовому „ходженню в пролетаріат“, зв'язаному з ім'ям чайківців.

*) Там само стор. 182.

**) Там само стор. 195.

***) Мова мовиться про адресу, надіслану 1878 р. одеськими робітниками французьким робітникам на роковини Комуни.

****) Цитую за Балабановим. „Россия и европейские революции“ вип. 3, стор. 167.

Та й для робітничого руху ці роки були переломними роками.

Реформа, скерована на розвиток капіталізму в Росії по пруському шляху, принесла „визволення“ не тільки селянам, але визволила і пролетаріят від крпацтва *).

60-ті та початок 70-тих років стали за добу повного оформлення в Росії сучасного вільнонайманого пролетаріату капіталістичного суспільства і того же часу „за початок обертання цього пролетаріату з класи в собі“ на „класу для себе“.

Робітничий рух 60 років по суті все ще для історичної науки є в значній мірі „terra incognita“. Тому зараз важко говорити про певні й остаточні висновки щодо характеру цього руху. Деякі матеріали про робітничий рух цієї епохи, дозволяють стверджувати лише одне — що між рухом першої половини 60 років та рухом кінця 60 і початку 70 років є велика і принципова різниця.

Матеріали про робітничий рух першої половини 60 років характеризують нам цей рух, як рух з досить сильною селянською струєю. Робітник, одержавши разом з селянином

*) Історію визволення робітників від крпацтва майже зовсім не вивчено. 19 лютого 1861 року принесло визволення тільки „вотчинним“ робітникам. За „додатковими правилами про селян, що виконували роботу на поміщицьких фабриках“ батьківщині (вотчинные) робітники, одмінно від селян переводилися на грошовий чинш. Другою одмінною від поміщицьких селян було те, що вони мусили „сплачувати цей чинш вперед не за ціле півріччя, а щомісяця“.

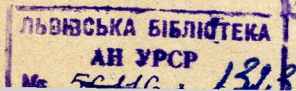
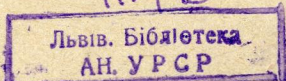
Значно пізніше розв'язано питання про посесійних робітників. Спочатку царська бюрократія не дуже поспішала з цим питанням. Але розв'язання цього питання протягом 1861 року „самопливом“ (власники почали видавати акти звільнення, особливо тоді, коли були загайки та труднощі на їхніх підприємствах, цебто просто виганяли робітників на вулицю) почало приводити до „небажаних“ наслідків. Уже в травні 1868 року московський військовий генерал-губернатор писав міністрові внутрішніх справ П. А. Валуєву: „озабачиваясь сохранением порядка во вверенной мне губернии, я считаю долгом обратить внимание Вашего высокопревосходительства на некоторые обстоятельства, разрешение которых зависит от непосредственного участия вашего. Из представления московского гражданского губернатора от 19 прошлого апреля № 1049 вам известны опасения его о беспорядках, могущих возникнуть на фабрике Волковых и нескольких таковых в Московской губернии по исключительному положению приписанных к ним дворовых людей. Сии последние, по получении увольнительных

волю і потім остаточно закріпивши її 1863 року, прагнув обернутися в селянина і міцно сісти на землю. Проходив процес „оселянування“ пролетаріату, до певної міри зв'язаний з загальним економічним застоєм тих років, який лише потім остаточно віддав своє місце іншому протилежному процесові,—процесові пролетаризації селянства. Боротьба за землю—ось що в значній мірі характеризує робітничий рух цього періоду.

„Меленківського повіту, майстрові Железницького (він же Дощатинський) Г. Г. Шепелових заводу, числом до 200 чол. вимагали від опікунського управління наділення їм сінних покосів, з ділянки борових луків, з яких декілька років тому опікунське управління вже виділило їм більше половини, з чого майстрові були до цього часу задоволені. Коли ж опікунське управління відмовило майстровим в цій вимозі, то вони звернулися зі скаргою до заводського ісправника, і вважаючи свої вимоги за законні, не слухали переконань будь кого, чому для поновлення порядку меленковський земський ісправник покликав 40 чол. рядових з меленківської інвалідної команди.

актов, не могут найти работы, не обеспечив оседлостью семейства свои. Единственное средство к отклонению этих затруднений есть отвод земель из принадлежащих казенному или удельному ведомствам... Моя убедительнейшая просьба состоит в наискорейшем разрешении представления князя Оболенского за № 1049“. Ленінградський Центральний Історичний Архів (кол. архив министерства внутр. дел). Дело 6 делопроизводства земского отдела МВД. Дело № 10 „о фабричных людях Горенской мануфактуры Г. Волкова“ за 1862 год.

Питання це поставлено взагалі і розв'язано у порівняно спішному порядку—1863 року (питання про державних селян розв'язано тільки 1866 року). 27 травня 1863 року видано „высочайше утвержденное мнение государственного совета—о мерах к обеспечению фабричных людей, приписанных к владельческим фабрикам и освобождению владельцев посессионных фабрик от условий посессионного владения“. „Мнением“ цим „всем без изъятия фабричным людям, приписанным к владельческим фабрикам, как посессионным, так и состоящим на праве полной собственности, представляется, по увольнении из общества, приписываться по своему желанию к городам, с освобождением на 6 лет от всех казенных податей, городских и земских повинностей, а так же от повинности рекрутской.“ Крім цього, всім цим „фабричным людям“ надано було ще цілу низку пільг та переваг. Правда, не забуто було і власників. Власники посесійних фабрик, при яких були казенні землі, одержали „сии земли в свою полную собственность“.

Тепер порядок на заводі відновлено; головних привідців заколоту віддано під суд“,—знаходимо ми у „Сводке о происшествиях во Владимирской губ. за вторую половину июля 1861 года“ *).

„На Білорецькому та Терлянському заводах майора Сергія Пашкова підчас складання статутних грамот, майстрові, не приймаючи пропозиції перейти до розряду сільських робітників, а також і всіх інших його умов, скаржилися на тяжкість їх, на негідність земель і відмовилися від засівів. Дізнання місцевого штаб-офіцера корпусу жандарів виявило, що ці землі при заводах дійсно непридатні для рільництва і, через неупорядковане управління, майстрові, не одержуючи заробітної плати, перебувають в тяжкому стані“ **).

„У селі Песцово, що належало флігель-ад'ютантові гвардії, штаб-ротмістрові князю Олександрову Васильовичу Долгорукову, деякі з тимчасово зобов'язаних селян, проте числом понад 60 чоловіка, але всі майже фабричні і здебільшого недоплатники, зібравшись до купи, складали якийсь приговор; вимагали нового височайшого положення; заявляли своє незадоволення з введеної в них уставної грамоти, кажучи, що її складено неправильно, що землю оцінено занадто дорого, та що грамоту цю підписувалося нетверезими виборцями, при чому вимагали зміни волосного свого старшини, та сходу всієї „вотчини“, для якоїсь наради“ — сповіщає штаб-офіцер корпусу жандарів Костромської губ. свого шефа. Зазначивши про заарештування „головних привідців заколоту“ він далі визнав, що „селяни прийшли юрбою до повітового управління й увели заарештованих з собою“, ***) цебто — визволили їх силою.

Таких відомих нам випадків хвилювання робітників можна було б зазначити ще біля 20; було ж їх, мабуть, значно більше ****).

*) Ленінградський Цент. Істор. Архів. „3 отделение собственной его величества канцелярии. 4 экспед., дело № 199 за 1861 год., „донесения о ходе крестьянского дела по Владимирской губернии“.

**) Красный архив, 1922 рік, 2. матеріали „К истории рабочего класса в России“, подані А. А. Сергієвим стор. 190-191.

***) Ленінградським Цент. Арх. „3 Отделение собств. е. в. канцелярии 4 экспед., дело. 206 за 1862 год „Донесения о ходе крестьянского дела по Костромской губ.“.

****) Дивись подані Сергеевим в „Красном архиве“ за 1922 рік том 2 матер. „К истории рабочего класса в России. стор. 189-199.

Говорячи про одне, вони стверджують подану нами характеристику робітничого руху першої половини 60 років *).

Що ближче до кінця 60 років, то менше таких випадків „селянських“ заколотів робітників, то більше повстань робітників, в основі яких лежить боротьба за поліпшення свого стану проти неможливого капіталістичного визискування **).

Виникає рух сучасного пролетаріату.

„У більшості заводської людности є нахил до свавільства“—цю характеристику, що її подав 3 відділ робітникам Людинівського гірничого заводу генерал-майора Мальцева,

*) Надзвичайно була б цікава й аж надто потрібна спроба вивчення зв'язку робітничого та селянського руху першої половини 60-х років впливу. Провірка впливу робітників у селянських заколотах, зв'язаних із „селянською реформою“. Працюючи над іншими проблемами ми цілком випадково „нарапили“ на один факт, що стверджує певну роль робітників у селянському русі і розуміння цієї ролі царатом. Штаб-офіцер корпусу жандарів Костромської губернії сповіщаючи про маєтки, що „більше за інші виявили непослух і завзяття“ характеризує в той же час їх як такі, що „місцевістю своєю мали вплив і на інші сумежні маєтки, саме фабричне і торгове село Вичегу“. Як то бачимо, фабричне село Вичега не тільки „більше за інші виявило непослух і завзяття“, а й „мало вплив і на інші сумежні маєтки“. Ленінградський Центр. Арх. З відділ власної й. в. канцелярії, 4 еспед. справа № 211 за 1861 р. „Донесено о ходе крестьянского дела по Костромской губернии“.

**) „Робітниче питання“ стає за предмет спеціального обговорення вже „1 Всеросійського з'їзду фабрикантів та осіб зацікавлених отчиною промисловістю“, 1870 року. Йому присвячується два засідання, при чому вже друге засідання з'їзду обговорювало, „які заходи можна вжити для сприяння розумовому та моральному розвитку нашого робітничого „сословія“.

Добродійних капіталістів більш за все турбувало „розумовий та моральний розвиток нашого робітничого стану“. Щождо матеріального стану робітників, то фабрикантам та заводчикам не доводилося дуже багато міркувати над цим питанням. Голова з'їзду, Делавос, „відкриваючи засідання, об'явив, що задовільне розв'язання питання про стан робітників цілком гарантовано, поперше важливістю самої справи, подруге—щільним зв'язком, що існує між станом робітника та інтересами промисловців; потрете, тією рисою нашого промисловця, яка на жаль не завжди є на захожі, а саме, готовістю дати з накопичених багатств лишки для менших своїх братів“.

З'їзд ухвалив, між іншим, такі дві резолюції: „приймаючи на увагу, що тепер є дуже мало відомостей про побут робітників в Росії, з'їзд висловив бажання 1. Щоб уряд за участю вчених товариств та фахівців

серед яких були не раз заворушення можна цілком прикласти до „більшости заводської людности“ всієї Росії.

Але цей період характерний ще одним — посиленням пропаганди серед робітників. Перша половина XIX ст. майже не знає пропаганди революціонерів серед робітників *).

Щороку ця пропаганда росте й поширюється, а коли на кінець 60 років складається нечаєвського плану революції, то наляканий й збентежений цим уряд поспішає провести „глибоку розвідку“, насамперед, серед робітників. „Протягом всього минулого літа розсилалося агентів до місцевостей характером людности найпридатніших для агітації, а саме до місць фабричних та промислових. Агенти, обертаючись серед різних клас людности, перебуваючи іноді „подовгу в найцікавіших місцях, знайомилися з настроєм взагалі, прислухалися до народніх розмов, намагалися замітити найменші прояви протизаконної агітації, вивчали життя, звички та моральність мешканців у місцевостях, доручених їх догляду, і збирали відомості про осіб, видатних в даних місцевостях своїм значінням та впливом на нарід“ **).

Розвідка привела третій відділ до висновку, що „за всіма відомостями, здобутими зазначеними способами, ніде не помітно, щоб політична агітація встигла пристати до народу“.

Проте, жандарі помилилися і виходить, що вони були гоганими пророками „в своїй батьківщині“. 70-ті роки принесли

зроби́в низку досліджень для вивчення сучасного стану робітництва в моральному, розумовому та матеріальному відношенні. 2. Щоб, для поліпшення побуту робітничої людности в Росії розповсюдженням так званих господарських та промислових артілей, було переведено урядом дослідження цього питання й видано нормального статута таких артілей.“

Капіталіст, що „дбає“ про робітничу клясу, заговорив майже народницькою мовою.

Така була програма „робітничого питання“, що вперше організувався в державному масштабі російського капіталізму.

Відомості про цей перший з'їзд взяли ми зі статті Н. М. „Литературные и журнальные заметки“, вміщеної в „Отечественных Записках“, книжка 8 за 1872 рік, яка мабуть належала Н. Михайловському.

*) Владна кляса та її командна верхівка—царська монархія—раніше, ніж революціонери, побачила, яку грізну силу являє собою робітничу клясу. Низка матеріалів доводить, що у своїй політиці царат вже першої половини XIX ст. все більше враховував і зважав на такий фактор, як пролетаріат.

**) Красный Архив, 1928 р., том 2, стор. 197—198.

з собою піднесення кривої так робітничого, як і революційного руху. За 1870—1880 роки зареєстровано страйків*):

По всій Росії — 243 страйки; з них 162 страйки з 120.588 робітників.

По одній Україні — 29 страйків; з них 19 страйків, з 18.865 робітників.

Щоб цілком врахувати обставини на Україні на початку 70-тих років, треба розглянути ці дані за роками. Тоді ми побачимо таке: на Україні за трьохріччя 1870—1872 року було 9 страйків, з них 6 страйків з 11.490 робітників.

Отже, за це трьохріччя на Україні страйкувало 60,0% всіх робітників, що страйкували на Україні за 1870—1880 р. та 51,6% всіх робітників, що страйкували по всій Росії за те ж саме трьохріччя, — 1875-1872 р. р. На початкові 70 років крива страйкового руху на Україні буйно піднеслась вгору, далеко випереджуючи загально-російську криву**).

Це показує, що тоді ґрунт значно був розпеченіший на Україні, ніж в Росії.

Початок 70-тих років характерний не тільки бурхливим піднесенням вгору кривої руху робітничої класи й революційної інтелігенції. Цей період характерний і поєднанням між обома рухами. Все в більшому розмірі і все частіше стали ходити до робітника з революційною пропагандою окремі революціонери й цілі революційні організації. Місце епізодичної, від випадку до випадку, пропаганди серед робітників заступає систематична з цього моменту безперервна й дедалі масовішого характеру робота революціонерів у робітничій класі.

*) Дивись статтю Невського „К вопросу о рабочем движении в 70 годах“, подану в „Историке—Марксисте“ том 4.

**) Число страйкарів по всій Росії за це 3-річчя 1870-1872 (22.254 чол становило лише 18,47% до всіх страйкарів робітників за 1870-80 р. р.

II. ХАРКІВ НА ПОЧАТКУ СЕМИДЕСЯТИХ РОКІВ

I.

Харків на початку 70-тих років XIX століття був великим швидкоростучим міським центром Росії. Нижче подана табличка характеризує цей загальний зріст людности Харкова*):

Р і к	Людність
1856	34 050 осіб
1866	59.973 „
1870	81.028 „
1871	82.662 „
1872	82.133 „
1871	83.507 „

Як бачимо, за десятиріччя 1856 — 1866 р. р. Харків зріс майже на 25 тис. осіб, а за п'ятиріччя 1867 — 1871 р. р. — на 22.500 осіб. Таке буйне зростання Харкова звичайно пояснюється не простим природнім збільшенням та перевагою народжень над смертю, але допливом зовні. Це стверджують і дані про соціальну структуру Харкова.

Статистика того періоду не знала ще робітника й капіталіста, а оперувала поняттями сословної царської Росії. Та проте і ця „сословна статистика“ дає деяке уявлення класової структури Харкова. За її даними було в Харкові **):

*) Багалій та Міллер. „История г. Харькова“ т. II стр. 116, 117. Дані за 1871 рік автори взяли з „Харьковского календаря“ на 1873 р.; дані за 1872 р. з „Харьковского календаря“ на 1875 р. (дані одноденного перепису 25 березня 1873 р.). Щодо інших років, то джерела автори не зазначають.

**) Там же.

С Т А Н	1866 року		1877 року	
	абсолютн. кількість	%	абсолютн. кількість	%
Селян	17.129	33,4	36.704	49,6
Міщан та цехових . . .	21.343	41,6	25.505	34,5
Купців	2.890*)	5,6	3.700	5,0
Почесних громадян . .	758	1,5	575	0,8
Духівництва	1.593	3,1	552	0,7
Дворян **)	7.574	14,8	6.920	9,4

Коли „селян“ та „міщан і цехових“ віднести до трудящих — робітників та ремесників,—а решту до заможних класів, то матимемо (беручи для 1872 р. пересічні дані) біля 80% людности Харкова з дрібного трудящого люду.

Цей приблизний та грубий підрахунок можна уточнити аналізою даних про промисловість та склад робітничої класи. 1856 року в Харкові було 52 фабрики з 2 499 робітників і продукцією на 1.477.600 карб; 1876 року — 128 фабрик, 2.778 робітників та продукції на 3.638. 596 крб. ***).

Наявні дані відновляють таку картину розподілу цих робітників за різними галузями Харківської промисловости ****) (см. стр. 22).

Тодішній Харків — місто легкої індустрії: харчової, будівельної, тютюнової, текстильної (шерстийної) і ін. галузей промисловости. Максимальних розмірів підприємства сягали 1876 року — 211 робітників (на шерстийнях), мінімальних — 1-2 робітники (свічковоскові заводи, гуральні, броварні). На одне підприємство припадало 1856 р. — 48 робітників, а 1876 р. — це число навіть зменшилось і дорівнювало тільки 22 робітників. Харківська промисловість переважно була дрібною, ремісницького характеру. Такий же

*) Щодо купців взято 1867 р.

**) Дані станового розподілу мешканців Харкова не повні. Так, за цими даними в Харкові 1866 року було 51.287 чол., а в 1877 — 73.956 ч. Але цих років в Харкові було — 59.973 і 83.507 мешканців.

***) Багалеї и Милер. История г. Харькова, том 2, стор. 543—550.

*****) Там же стор. стор. 542—543, 547—550.

1856 рік		1876 рік	
Підприємство	Число робітників	Підприємство	Число робітників
7 шерстомиень	2.000	7 шерстомиень	1.025
9 карет. заводів	180	7 карет. заводів	71
4 заводи свіч. лойов . . .	44	5 зав. лойов. свіч. . . .	39
1 восковосвіч. завод . . .	4	5 восковосв. зав. . . .	4
3 милярки	41	—	—
3 ваточних	36	—	—
2 міделиварні	34	—	—
5 тютюнових фабрик . . .	28	10 тютюнових фабрик . .	147
3 салотопні	27	—	—
3 цегельні	22	4 цегельні	142
2 воскобійні	14	—	—
1 оливарня	14	2 оливарні	11
2 чавунотопні	10	5 чавунотопень	403
1 шротоліварний зав. . . .	8	1 шротоліварн. зав. . . .	4
2 кахлярні	10	4 кахлярні	71
1 броварня	9	5 броварень	58
1 чинбарня	8	2 чинбарня	9
1 лаковий завод	7	2 лакових фабрики . . .	17
1 олійниці	3	—	—
1 завод штучн. води . . .	—	3 заводи штучн. води . .	12
—	—	1 алябастрарня	13
—	—	17 гуралень	97
—	—	1 газовня	34
—	—	9 кондитерських зав. . .	206
—	—	2 круподерні	5
—	—	13 друкарень*)	211
—	—	1 оцетарня	4
—	—	4 фортеп'янних фабр. . .	30
—	—	2 макаронні фабрики . .	16
—	—	2 ф-ки олійних фарб . .	16
—	—	2 механічних заводи . . .	69
—	—	1 завод мрам. вироб. . .	3
—	—	1 млин	5
—	—	2 рукавичн. фабр. . . .	28
—	—	3 кожущні	50

*) Цифра ця неповна і зменшена.

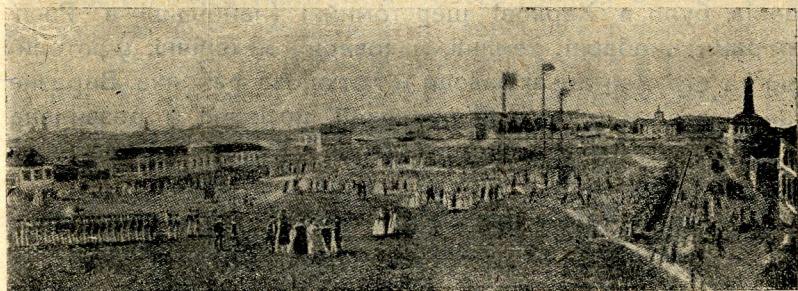
був і пролетаріят м. Харкова, розпорошений по багатьох дрібних підприємствах, напівремісничий своїм характером.

Коли ж взяти дані одноденного перепису 25 березня 1873 року *) та припустити, що число робітників 1872 року дорівнювало кількості робітників 1876 року, ц. т. дорівнювало понад 2.500 чол., то матимемо такі цифри, для трудової людності міста:

робітників, що працювали в промисловості .	2778 ч.
робітників та службовців, в торгівлі	1597 „
ремісників, кустарів і т. ін.	9854 „

Разом 14,229 ч.

Стан харківських робітників, як і всіх робітників тодішньої Росії, був занадто тяжкий, робочий день тривав від

Михайлівський майдан за народнього свята 4 травня 1841 року

16 до 19 годин; заробітня платня була дуже низька, ще нижче, аніж в столицях — Петербурзі та Москві. На фабриках та заводах працювали не тільки чоловіки, але й жінки та діти, проте робочий день для них був той самий, але заробітна плата значно менша**).

Характерною рисою Харкова була значна насиченість його „пришлым елементом“. За даними одноденного перепису 25 березня 1873 року з 66.569 мешканців Харкова, що дали про себе докладні відомості, з Харківської губ. було 39.603 чол., або 55%; позаміських було — 26.906 чол.

*) Багалеї и Миллер—История г. Харькова. Том, 2 ст. 145, із 82.133 чол. відомості про себе дали тільки—66.569 чол. Відомості про роботу стосуються лише чоловіків.

**) Див. Невский, „Очерки по истории РКП(б)“ том I, стор. 140.

За губернями їх розподілялося так: Курської — 7.641, Орловської — 1.956, Полтавської — 1.653, Калузької — 1.281, Московської — 1.190, Катеринославської — 1.187, Воронізької — 754, Київської — 734, Тульської — 512, Чернігівської — 491, Могилівської — 431. З решти губернь було значно менше. Чужоземців було — 1.396 чол. *).

Щоб виразніше уявити собі фізіономію Харкова наведемо декілька порівняльних даних.

Харків напочатку 60 років (ц. т. на самому початку свого бурхливого зросту) був своїм розміром 16-м містом в Росії та 5-м на Україні. Вартістю своєї продукції Харківська губ. посідала дев'яте місце в загальноросійській і третє (після Київської та Херсонської губернь) в українській продукції. Порівняно великими підприємствами, що не поступалися або мало поступалися підприємствам інших міст та районів, були в Харкові шерстоткацькі (найбільші в Росії розмірами) чинбарні, хемічні, лаковарні, механічні, шротоліварні та струментальні заводи й тютюнова фабрика. Виразне місце у загальноросійській продукції посідала й розвинена в Харкові свічкова промисловість. Числом ремесників Харків посідав одне з перших місць в імперії.

Одночасно Харків був досить значним культурним центром, з університетом (числом учнів третім після Петербурзького та Московського), ветеринарною школою, фельдшерською школою, школою рільництва, трьома гімназіями (числом гімназій посідав п'яте місце в імперії **).

Проте, тодішній Харків все ж таки не був таким великим промисловим та політичним центром, як Київ та Одеса, перебуваючи тільки на самому початку свого бурхливого зросту.

Така, в загальних рисах характеристика Харкова на кінець 60-х та початок 70-х років.

II.

В середині Харкова „взагалі“ був ще й інший Харків — революційний Харків, міцно зв'язаний з його вищими школами, зокрема, з університетом.

Революційні організації та гуртки в тодішньому Харкові вже мали свою історію і традиції. Ще 1855 року виникає

*) Багалеї и Миллер. Там само, стор.—120.

**) Всі ці порівнянні дані взято нами з „Военно-статистического сборника“, вип. 4, Россия.

поміж Харківського студентства революційна організація— „таємне політичне товариство“ *).

За словами одного з лідерів цієї організації, Петра Завадського, вони вважали, що „всі готувалися провести загальний переворот в Росії, почавши з визволення селян. Всім тоді здавалося, що викликати повстання в Росії нічого не варт і що того ж року вся Росія постане. Треба тільки надрукувати декілька листівок, розіслати всюди своїх агентів, дати їм досить коштів для виконання накреслених планів і одного чудового ранку. Росія визнає, що по всіх її кінцях здійснюється жорстокий бунт. Зробити це здавалося тим більш легко, що жодний з „станів“ не було задоволено урядом“ **).

Правда, організація ця не довго лишалася на рейках повстання і, „швидко якимось само по собі повстало на думці всім членам, щодо загального повстання треба підготувати суспільність і підготувати її до нього можна шляхом розповсюдження ліберальних ідей та творів вже відомих письменників“. 1856 року ця організація об'єднується з другою організацією Харківського студентства— „Пасквільним Комітетом“. А 1858 року вони устанавлюють зв'язок з революційною організацією київського студентства. 1860 року розгромлено це „Таємне Політичне Товариство“ та заарештовано багатьох його членів. Революційна діяльність в Харкові слабшає, але безперечно, певна ідейна спадковість та ідейний зв'язок дальших революційних гуртків з організацією 1855 року були.

Загальне пожвавлення революційного руху на кінець 60-х та початок 70-х років виявилось та позначилося і в Харкові. Нечисленні та бідні наявні матеріали все ж таки

*) Відомості про „Таємне політичне товариство“ ми беремо з книжки М. Яворського „Нариси з історії революц. боротьби на Україні“, т. I.

**) Неправильно було б уявляти собі, що коріння цього „очікування бунту“, що коріння переконання в тому, „що того ж року вся Росія постане“— в психології та темпераменті революціонерів тієї доби. Певна річ, переддень реформи був передднем революції. в усякому разі міг стати ним.

Адже тепер цілком ясно, що Росія тоді переживала гостру революційну кризу — повсюдні заколоти селян, зокрема й особливо козащина на Україні: висхідний рух робітників, зокрема уральських та тих, що працюють на будівництві залізниць; загострення революційної ситуації на окраїнах, зокрема в Польщі, Україні, Грузії. Психологія „очікування бунту“ була лише відбитком у головах революціонерів дійсної ситуації, розростової гострої революційної кризи.

дозволяють стверджувати це. У тодішньому Харкові, який безперечно поступався своїм революційним значінням перед Києвом відчувався досить інтенсивно пульс революційного життя*).

Ось як характеризує тодішній революційний Харків Аптекман: „Першу скрипку тоді грали Є. Н. Солнцева (потім за чоловіком Ковальська) та Я. І. Ковальський. Кому з них належала ініціатива руху, керівництво ним, організація його, руху в цілому й зокрема—тяжко мені було тоді розібратися. Да й тепер не легко: так тісно зливалася тоді їхня спільна робота, так дружньо йшли вони пліч-о-пліч. Одне тільки можу я сказати: основний тон руху давав Ковальський: мирна, культурно-освітня робота була за найближче їхнє завдання. Але з застереженням: Є. М. Солнцева вже тоді помітно тяжила вліво, правда, це було ще неясно, розпливчасто, але воно позначалося вже тоді в її бунтівних пориваннях, що вносили червоні офарблення до спільного основного напрямку роботи гуртків“.

„Один з її великих будинків в Харкові (мова йде про один з будинків Ковальської), а саме „рожевий будинок“, як ми його прозивали через його кольору, став незабаром за збірний пункт для молодого інтелігенції Харкова, його околиць та повіту. „Рожевий будинок“ перетворився на своєрідний університет з „камеральним“ факультетом. На цьому факультеті улаштовується систематичні читання з різних відділів знання, починаючи з елементарних і кінчаючи вищими його елементами. Авдиторія тут, зрозуміло, найрізноманітніша—і своєю попередньою підготовкою і громадським станом. Приходили сюди й робітниці—швачки за „хлібом насущним“, цебто задля грамоти та елементарних знань, приходили вчителі та вчительки міських та парафіяльних шкіл

*) Матеріали про революційний рух у Харкові першої половини 70-х років надзвичайно нечисленні та бідні. Основні серед них спогади Аптекмана, „Общество“ Земля и Воля 70-х годов“, та знайдений нами в Центральному Архіві Революції УСРР „Рапорт прокурора Харьковской Судебной Палаты, министру юстиции о тайном обществе в Харькове в 1871-72 г.“. Крім цього, в цьому ж архіві „в описи делам Харьковского Жандармского Управления за 1868-1903 г.г.“ є вказівки на такі „справи“: 1. Справа № 31, розпочата 9 вересня 1874 року, закінчена—29 квітня 1877 року, на 96 аркушах. „О революционном кружке в Харьковском Ветеринарном Институте“; 2) справа № 45, розпочата 3 жовтня 1874 року закінчена 24 травня 1876 року, на 218 аркушах „О революционном кружке, составленном дочерью губернского секретаря Анною

для поширення й поповнення своїх знань; частенько приїжджали за цим з повіту й жили один-другий тиждень, відвідуючи курси. Приходили гуртками по 25—30 чоловіка, розміщалися у великому будинкові по різних кімнатах, в яких одночасно—здебільшого вечорами—викладалося з того, чи іншого курса предметів, за тією чи іншою системою, в тому, чи іншому обсязі, на рівень знань та розвиток слухачів зважаючи. Нарешті, приходили в зазначені години гімназисти, гімназистки, семінаристи, студенти, ветеринари і т. ін. за різними довідками, за підручниками науковими, за літературою з того чи іншого питання тощо. Одним словом, „рожевий будинок“ був одночасно й довідковим бюро, де можна було одержати різноманітні довідки та вказівки“.

„Рожевий будинок“ Є. Н. Сонцевої став за осередок кількох гуртків. Поперше, гурток швачок з 30 чоловіка, організований самою Є. Н. В цьому гурткові Є. Н. викладала російську мову та арифметику, основи природознавства—Я. І. Ковальський, а руську літературу—Немировський. Подруге—гуртки, що за своїм складом мінялися, з народніх учителів та вчительок так м. Харкова та його околиць, як і самого повіту. В цих гуртках крім Я. І. Ковальського, в діл якого припав майже весь тягар викладання, працювали ще за своїм фахом приват-доцент Деларю, Фесенко, Гончаров та інш. Потрете—гурток інтелігентних дівчат,—з метою вивчення соціалістичних течій на Заході. Складається та читається реферати про Оуена, Сен-Сімона, Фур'є та Кабе. За літературою та всякими вказівками звертаються до чоловіків, але до свого гуртка їх не приймають, бо чоловіки „подавляють“ мовляв, самостійність жінки. Усі молоді дівчата цього,

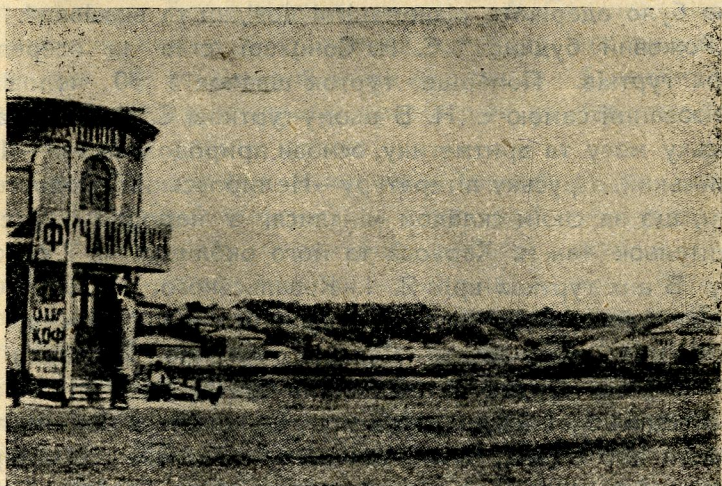
Андреевой между воспитанниками Харьковского железнодорожного технического училища. Заподозренные ученики Юркевич, Корабельников и Дзюбин“; 3) справа № 48, розпочата 21 жовтня 1874 року, закінчена 6 серпня (рік не зазначено), на 58 аркушах, „О Ново-Бурлуцком народном учителе Максиме Степановском, обвиняемом в революционной пропаганде между крестьянами“; 4) справа № 9, розпочата 25 лютого 1875 року, закінчена 19 грудня 1875 року, на 85 аркушах „О распространении мещанином Василием Дрожниковым брошюр возмутительного содержания“; 5) справа № 33, розпочата 11 вересня 1875 року, закінчена 3 січня 1877 р. на 47 аркушах „О распространении революционных изданий в гор. Харькове мещанином Николаем Гавриловым“.

Всі ці справи в архіві не збереглися.

виключно жіночого, гуртка завзяті прихильники „жіночої емансипації“, так званого жіночого питання.

Нарешті, почетверте—в цьому ж „рожевому будинку“ збирається організований Ковальським гурток для вивчення державних установ на Заході. До цього гуртка, крім самого Ковальського увійшли Куплеваський, Шабельський, Максим Ковалевський та інші. Дивно, що Максим Ковалевський, хоча й був наймолодший та проте був найбільше визначений, не тільки в ідейному взагалі відношенні, але й у політичному. Він тоді вже був яскраво визначений демократ*)**).

Та це були далеко не всі революційні гуртки. Той же Аптекман згадує, що за ініціативою, одного з видатних хар-

60-ті роки. Гостиниця Відень—„Вена“ на розі Московської вулиці коло Харківського мосту

ківських революціонерів того часу, Немировського організувано гурток прикажчиків. „Гурток прикажчиків—згадує Аптекман—мав на меті освітні цілі. Цю справу зустріли спів-

*) Аптекман, зважаючи на його спогади, належав до мирного пропагандистського шару тодішнього революційного руху. Тому, безперечно, спогади його мусять бути до деякої міри неповні, особливо щодо діяльності бунтівників. Взаємовідносини двох, що боролися між собою, революційних основних напрямків настільки загострено, що „бунтівники“ далеко не були охочі ознайомлювати із своїми справами та планами „пропагандистів“. Цю обставину весь час доводиться мати на оці, читаючи та аналізуючи спогади Аптекмана.

**) Аптекман „Общество „Земля и Воля“ 70 годов“ стор. 51, 56.

чутливо і швидко Немировському пощастило залучити кращі сили університету за викладачів.

Між останніх, до слова кажучи, був популярний поміж студентів кандидат природознавчих наук, ляборант при кабінеті фізичних наук проф. Шинкова—Я. І. Ковальський. До читання входили: космографія, загальна та російська література, історія та російська мова. Лекції з фізики та космографії читав Я. І. Ковальський і читав чудово... З історії читав, пригадується, студент Курилов, а з російської мови та словесности, Немировський... Курси запрацювали добре, число слухачів збільшувалося. Проте, гурток прикажчиків мав на меті не тільки „освітні цілі“. Пригадуючи далі, Аптекман сам це доводить: „після читок—читаємо ми далі в спогадах Аптекмана—прикажчики не розходилися, а лишалися на деякий час в квартирі Немировського (лекції відбувалися у нього на квартирі). Почувалася потреба поговорити й говорили про все, що бог на душу покладе. Потроху ці розмови стали набирати виразнішої форми, й викристалізувалися на систематичніші післякурсів розмови. За тему цих розмов були поточні питання нашого громадського життя та великі події Західньо-європейської дійсности, поскільки, розуміється, ці останні відбивалося в наших газетах“ *).

Напочатку 70 тих років знову з'явилися в Харкові недільні школи, одна з основних форм тодішньої пропагандистської роботи. Так, є відомості, що 1871-1872 року працювало в Харкові три школи: Москалівська, чоловіча та жіноча недільна школи **).

Та, крім всіх цих гуртків, в Харкові була й поважніша революційна організація, організація „чайківців“. Ось що про неї ми знаходимо у спогадах Аптекмана: „В Петербурзі мусив був зібратися з'їзд делегатів всеросійських студентських організацій самоосвіти. Харківські гуртки надіслали на з'їзд Я. І. Ковальського. Він виконав свою місію якнайкраще. Повернувши з Петербургу, Ковальський скликає збори з делегатів та й неделегатів всіх наявних гуртків. Місце зборів—лябораторія студента випускного курсу медичного факультету Алферова. У двох невеличких кімнатках заставлених склянками, банками, ретортами та іншими хемічними

*) Там само, стор. 49.

**) Центральний Архів Революції УСРР. Канцелярія Харківського губернатора, Справа № 2, за 1872 рік.

приладдями, зібралося біля 40—50 чоловіка, нарід все молодий. Було душно та накурено, чекали на Ковальського. Прийшов і тут же став доповідати. Діловою, живою промовою, він ознайомив нас з діяльністю чайківців у Петербурзі. І тут же, з великим гумором передав нам, як нас харківців там вичитували за нашу інертність та бездіяльність. Ковальський нам запропонував відкрити при харківських гуртках відділ „Книжкової Справи“. Пропозицію прийняли досить співчутливо. Збори розійшлися підбадьорені. Гуртки заворушилися. Створювалися нові так між студентів, як і іншої молоді. Запрацювали швидким темпом, книжки розкуповувалося й діяльно розповсюджувалося в університеті, ветеринарному інституті, семінарії та всіх гімназіях. Надсилалося їх також зацікавленим народним учителям та земським діячам. Книги продавалося за здешевленою ціною. Читалося книги з захопленням, бо в них молодь відчувала: „слово свежее и гордое, заставляющее сердце кипеть отвагой гражданина, увлекающее к деятельности широкой и самобытной“ (слова Добролюбова *).

Існування в Харкові організації чайківців, що розвинула інтенсивну діяльність та поєднала низку міст, стверджують і архівні матеріали **).

Випадково Харківська поліція натрапила на слід цієї організації і слідство викрило до деякої міри характер та розмір її діяльності. Підкреслюємо — „до деякої міри“ — бо заарештовані у справі „про таємне товариство“ вперто заперечували політичний характер своєї діяльності, а керівники організації (Ковальський, Пештич) намагалися навіть переконати, що „за мету такого розповсюдження книг була дешевша доставка їх покупцям“, та що „книги виписувалося переважно потрібні так для спеціального заняття студентів по факультетах, як і для ознайомлення з науками“. І тільки.

Проте, матеріали слідства, що виявляли тільки один бік діяльності „Таємного Товариства“ (розповсюдження книг), цілком безперечно доводять наявність в Харкові організації чайківців, стверджуючи певність та правильність спогадів Аптекмана.

*) Там само, стор. 56, 57.

**) Дивись доданий на кінець рапорт Харківського прокурора „О тайном Обществе в Харькове в 1871—72 г.г.“.

Так, ми читаємо у свідченнях одного (вірніше „одної“ — мова йде про господарку книгарні в Білгороді) з притягнених, що „Макаревич 'один з обвинувачених у належності до „таємного товариства“) дійсно привіз їй такі твори: „История Французской Революции“, „Деятели 1848 года“, „Быль и небыльщина“ *).

Другий же зазначає, що „незадовго до трусу він був на квартирі у Пештича й бачив велику кількість книг складених в кутку, нових, нерозрізаних. Пештич сказав, що ці книги виписав для продажу старший Ковальський і що всі вони російського видання. Гродецький бачив, що зверху лежали твори Жуковського, Лассаля та інші“ **).

Зв'язувалися харківці зі Слов'янським, Білгородом (не кажучи вже про Москву та Петербург), для яких Харків, як видно, правив за центр. Є в справі деякі натяки на зв'язок з Коротояном, Володимирської губ. Можливо, що цей зв'язок подібний до зв'язку з м. Петрозаводським та Олександрівським повітом Катеринославської губ. ***) (студенти, зв'язані з організацією чайківців, або її члени, їздили влітку додому на вакації й використовували ці поїздки для поширення літератури).

Не можна тому не погодитися з прокурором, який говорить, що „всі викладені обставини доводять існування в Харкові товариства, яке ставило собі завданням розповсюджувати в народі, корисні на думку членів товариства, книжки. Пряму вказівку на це має в собі лист Макаревича до Пештича, в якому говориться про якусь комуну та становище її справ, згадується про касу, про те, що їй, тобто касі, заборгували і, нарешті, дається порада — припинити існування товариства, щоб розійтися... Але, крім виразів в листуванні, крім даних свідків, характер товариства визначається й стверджується самою діяльністю осіб притягнених до дізнання як його членів.

Ковальський виписує книги від різних книгопродавців й у великій кількості. Він говорить, що купує їх так багато для своїх знайомих, що потребують їх, зважаючи на дешевшу

*) Центральний Архів Революції УСРР. Канцелярія Харківського губернатора. Справа № 2 за 1872 рік, стор. 24.

**) Там само.

***) Нині Запорізька округа.

доставку... Але це свідчення не погоджується з обставинами справи і порядком самого розпродажу книг. Склад книг, виписуваних Ковальським, був у Пештича. Пештич говорить що Ковальський запропонував йому взяти до себе виписані книги, потрібні одібрати, а решту продати. Пештич пристав на цю пропозицію, взяв біля 100 книг на сумму від 200 до 300 крб. і розпродавав їх своїм знайомим гімназістам та ветеринарам. З перехопленого листування видно, що книг привозилося чимало й різного часу бо їх називалося транспортами. Далі продавати книги доручалося не тільки дійсним членам товариства (що звало себе комуною), але й іншим. Макаревич говорить, що книжки для продажу роздавалося багатьом. Він же пропонував сам господарці книгарні в Білгороді Редіній виписувати через нього книжки“ *).

„Коли виписувалося,—продовжує далі прокурор,—книги систематично і з певною метою, коли для них був склад, а для купівлі їх зібрано касу, коли продаж виписуваних книг доручалося різним агентам, а покупців відшукувалося, то, звичайно, все це не може не вказувати на певну систему дій організації, яка й становить істотну ознаку кожного таємного товариства... Так дивилися на себе і його діячі. Гродецький пише до Лазета, що коли довідались про трус, зроблений у Рейнгардта,—струхнули. Пештич говорить Гродецькому (за словами останнього на першому допиті), що книги, які були в нього, він перевіз підчас трусів до іншого місця. Лазет, після трусів, зробленого в нього, поспішає повідомити про це Гродецького, гадаючи, що й у останнього також буде трус. Манжура відмовляється назвати священника, згаданого в його листі, як особу, що погодилася сприяти розповсюдженню народніх книжок в початкових школах. Нарешті, всі обвинувачені, не зважаючи на наявні обставини справи, а частенько й власні попередні свідчення, намагаються приховати дійсний вигляд своїх дій або надати їм іншого характеру. У всьому цьому виявляється прагнення зберегти тайну, уникнути відповідальности. Отже викрите товариство з повною справедливістю можна назвати таємним“ **).

*) Центральний Архів Революції УСРР. Канцелярія Харківського губернатора. Справа № 2. за 1872 рік. стор. 29.

**) Там само ст. 31.

Заслуговує на нашу увагу й такий надзвичайно цікавий факт. Один із притягнених, Лазет (помічник провізора в Слов'янському, М. В.) на першому дізнанні сказав, що... 1866 або 1867 року поступив він до Харківської аптеки, орендованої Тутаєвим, щоб підготуватися на звання аптекарського помічника, де й був біля 3-х років... В Харкові, крім спеціальних занять—він багацько читав з інших галузей і між іншим твори Лассалля, які йому були дуже до вподоби; вважаючи на це, багато хто з його знайомих почали прозивати його Лассалем^{*)}).

Як бачимо, в Харкові були чайківці, як бачимо, в Харкові була й „комуна“ — одна з основних організаційних форм тодішнього революційного руху^{**)}).

Трудно гадати, що Харківські чайківці, відрізняючись від чайківців інших міст, розповсюджували тільки літературу й не провадили пропаганди серед робітників, не зв'язувалися з харківськими робітниками. Важко припустити, що Лазет, який захоплювався Лассалем (а таких Лазетів було тоді вже чимало) тільки „багацько читав творів Лассалля“ й не намагався проводити ідею Лассалля в життя, не пробував вести певної роботи серед „рабочего сословия“. Правильніше стверджувати інше, що харківські тодішні революціонери провадили певну роботу серед харківських робітників та ремесників й додержували певних зв'язків з ними.

Наявні матеріали не дають змоги виявити число сил та розмір впливу „бунтівників“ серед харківських революціонерів. Безперечно одно — „бунтівники“ були й у Харкові. Про дві найбільші мабуть постаті дає деякий матеріал і Аптекман.

„Я увійшов до одного з гуртків — читаємо ми в його спогадах — організованих студентом випускового курсу природничого факультету Малютиним. Серед молоді він користувався з якоїсь особливої поваги. Про нього говорили пошепки. Його, мовляв, вже чимало разів трусили й зараз він нібито перебуває під доглядом. Коли я розпитував про нього товаришів, мені відповідали: „Малютин далеко бачить“. Це оточувало його якоюсь авреолею в моїх очах. У нашому гурткові він провадив діло тактично, говорив взагалі мало, але тонке політичне керівництво його відчувалося. Став він

*) Там само стор. 6.

**) До цієї комуни, за даними слідства належало 6 чоловіка, здебільшого вихованці ветеринарної школи.

заходити також і до мене — все частіше й частіше, придивлявся, зондував мене — і знову ж таки тонко, майже невловимо. Частенько серйозно балакали на різні теми про студентські справи та наукові й літературні новини. Ці бесіди були для мене дуже корисні і я чимало зобов'язаний Малютину. Але він тоді не висувався на перший план в загальній роботі молоді, він ніби то навмисно (а може бути й з іншим міркувань) лишався в тіні“ *) **).

А ось малюнок іншого діяча з жвавішим революційним темпераментом. „У моїх родичів — пише Аптекман — я якось познайомився з „вічним студентом“ Семен Семеновичем Немировським. Познайомилися, зійшлися й поселилися разом.

Виразно зберіглася в моїй пам'яті постать цієї, у всякому разі, незвичайної особи. Він був студент — якого курсу. якого факультету ніхто не знав. Він був на медичному, на природознавчому і на юридичному факультетах... Як живий стоїть перед мене цей гаряче співчутливий, вічно бунтівливий чоловік. Почує він про потребу товариша, про хворобу — Немировський вже тут. Він матеріально допоможе (Немировський був достатньо забезпечена людина). Доглядає за хворим терпеливо, уміло, дбайливо. Треба поклопотати перед начальством за товариша — Немировський сам пропонує себе і йому не рідко щастило добиватися бажаних наслідків. А коли перед очимо Немировського заподіяно будь яку кривду однаково від кого вона — Немировський, будьте певні, втручається до цієї справи, і справедливість, як він її розумів, так чи інакше поновлюється. Завжди і всюди він попереду. На все, одним словом, відгукується. Ось купка студентів в „чекальні“. Зростає купка все більше й більше. Не визначений спочатку гул і розмови обертаються на незадоволення, бурхливі виклики, серед яких різко й виразно чути голос Немировського. Він зчепився з „субом“ (субінспектором) і притиснув його до стінки. За що? „Суб“ насмілювався причепитися до товариша. Студенти підтримують Немиров-

*) Аптекман „Общество „Земля и Воля“ 70 годов“, стор. 51.

**) Аптекман зазначає, що його притягувалося до відповідальності в нечаївській справі. Отже, в Харкові знайшовся навіть нечаєвець. Малютин був особою дуже добре відомою, підозрілою поліції. Так, зі справи „про таємне товариство“ (чайківців) видно, що в березні місяці 1871 року за розпорядженням з Москви у нього увчнено трус.

ського, і „суб“ тікає з поля битви. Говорить Немировський сильно, виразно й гаряче. Його гнів, протест легко передаються тим, хто його оточує.

А ось зовсім інша купка людей на Рибному майдані. Чути різку виявничу промову. Викривається таку ненависну мешканцям, поліцію. Співчутливі вигуки разом із сміхом. То Немировський бере до свого захисту мешканця, переслідуваного околочним. Натиск Немировського такий енергійний, співчуття юрби таке демонстративне, що околочний, як бита собака, ретирується збентежено. Такий був Немировський“ *).

Цікаве ставлення Немировського до Паризької Комуни, „Гурток прикажчиків“—говорить Аптекман—також був захоплений цим потоком безпідставного обвинувачення й нещадного засудження комуни“. Проти цього „потіка безпідставного обвинувачення“ виступив Немировський, „він намагався переконати прикажчиків. Пустив до діла всю свою ерудицію, всі свої здібності переконувати, свій безумовний талант трибуна“ **).

Такий був революційний Харків на початку 70-х років, вірніше і точніше кажучи, такі наші відомості про революційний Харків.

III

Революціонери початку 70-х років чекали що кожного дня на загальне повстання. Навряд Харківські революціонери були винятком щодо цього, бо подібні настрої та чекання у харківських революціонерів 1872 року мусили обґрунтуватися та ствердитися на тих подіях, які відбулися зовсім недалеко, тут же в Харківській губернії. В Харківській губернії 1872 року спалахнуло селянське повстання***). „Цього

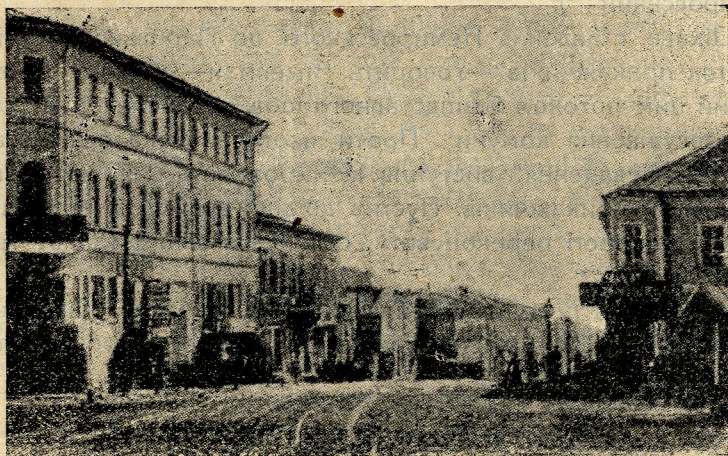
*) Там само стор. 45-46.

**) Там само стор. 50-51.

***) Про це повстання ніяких матеріалів в Харківських архівах ми ще не знайшли, крім двох спогадів. Перший—в опису Харківського Жандарського Управління є справа № 8, розпочато її 29 лютого 1872 року. „О поездке начальника Управления генерал-майора Ковалинского в слободу Коломийчиху Купянского уезда для вразумления тамошних крестьян к позиновению местным властям“. Сама справа не збереглася. Другий—в справі № 60 за 1872 рік в канцелярії Харківського губернатора „О беспорядках, происшедших в гор. Харькове в апреле 1872 года“, в листуванні губернатора з міністром внутрішніх

року, — читаємо ми у відношенні Харківського губернатора — хвилювалися селяни по багатьох волостях Старобільського та Куп'янського повітів, зважаючи на невірне розуміння „Височайшого наказу з 24 листопада 1866 року“ і взагалі правил про поземельне упорядкування державних селян.

Завзяття селян та небажання підкоритися новим умовам землевласности досягли краю. Вичерпавши всі засоби, щоб навести селян на шлях повинности та покори, цивільна влада визнала за потрібне покликати військо з тим, щоб користуючись з його присутності, відновити ті

Ріг Московської вулиці й Миколаївської площі

спроби до припинення свавілля селян, які до цього були безуспішні...

... Заворушення були в 10 волостях... Спроби вживалося протягом декількох місяців... Війська було 2 дивізіони драгун... Цивільна влада для приборкання селян та підкорення вживала різноманітніших заходів. По деяких селах довелося привидців та керівників покарати на тілі. По інших досить було обмежитись заарештуванням; для відшукайня, силою захоплених і вперто переховуваних селянами,

справ про питання „О новом порядке действий военных и гражданских властей во время усмирения беспорядков“. Заперечуючи проти цього „нового порядку“ губернатор захищаючи свою позицію, як приклад, наводить повстання селян в Харківській губ. напочатку 1872 року, коротенько викладаючи деякі подробиці цього повстання. Ось цей уривок і є поки за основний матеріал про дане повстання.

урядових печаток, виявилось за потрібне вплинути на одного селянина фанатика, що користувався з не менш фанатичної поваги своїх односельців. В декількох селах упертість селян після невдалих інших заходів зникла, коли командирована губернатором особа своїм підписом завірила, що в платежних книжках, розданих недавно селянам, немає вимоги обов'язкового викупу. По одних селах треба було зараз же на місці провадити слідство, по інших слідчі дії, щоб даремно не роздратовувати селян, визнавалося за краще не провадити; всюди потрібне було довге тлумачення законів з поясненням вірного їх розуміння. Все це чинилося у присутності військ, що надавали вживаним заходам сили й значіння.

За розпорядженням цивільної влади війська безперервно посувалися, переходячи від одного села до другого, при чому рух цей розраховувалося так, щоб справити моральне вражіння на більш вперті села“*).

Ми не знаємо, як довго тривало це „моральне вражіння“ і чи закінчилося воно до квітня. Навряд, особливо коли врахувати, що „упертість селян досягла краю“ і що „спроби тривали протягом декількох місяців“.

Скоріше можна гадати, що заворушення тривали ще й у квітні, а чутки про них і були поживним ґрунтом для всіляких планів „бунту“.

Такі були обставини на момент квітневого вибуху.

*) 19 лютого 1861 року лишило відкритим питання про державних селян. Остаточне розв'язання питання про державних селян відклали на 5 років до 1866 року „Положення 24 листопада 1866 року“ зберегло за сільськими громадами колишніх державних селян всі надані їм наділи, землі та ґрунта, за визначений законом на кожні 20 років щорічний платіж під назвою державного оброчного податку.

Для викупу державними селянами наданих їм наділів треба було вносити державними паперами такий капітал, відсотки з якого дорівнювали сумі оброчного податку. Ця вимога була тяжка для селян вже щодо обмеження мінімального внеску 100 крб. До цього ще приєднувалася умова—вносити відсотковими паперами, тоді, як селянство ніякого розуміння про ці папери не мало. Тому, фактичне право викупу для переважної більшості колишніх селян лишалося тільки на папері до видання законів 28 травня 1865 року та 12 червня 1866 р. (дивись „Енци. Словарь Брокгаузе та Ефрона, полутом 32 „Крестьяне“).

III. ХАРКІВСЬКИЙ „БУНТ“

I

Рух почався 17 квітня за старим стилем, на другий день Великодня, коли „на земле мир и человецех благоволение“.

Що було за безпосередню причину цього руху, нині ґрунтовно забутого, що пролунав на всю тодішню Росію і примусив говорити про себе всіх і вся?*)

Ми не маємо жодної відповіді в джерелах на це питання. Почнемо з офіційних джерел, з поліційних документів. „17 цього квітня — читаємо в рапорті заступника пристава другого участку, Логвінова, поданому поліцмайстрові — о четвертій годині по півдні, теслярський підрядчик, тимчасово Харківський другої гільдії купець Сидір Умеренков, що живе на терені другого участку, на Михайлівському майдані у власному будинкові, через свого двірника, селянина Федора Кріменецького, за відсутністю пристава другого участку, заявив помічникові його Морозову що між його та іншими робітниками сталася бійка, для припинення якої Морозов надіслав унтер-офіцерів поліційної команди другої часті, Степанова та Шаповалова з рядовим Чалим. З них Степанов зараз же повернувся і

*) Заколоту“ в Харкові чимало приділяла уваги тодішня преса. Харків відмінювалося тоді на всі лади не тільки в телеграмах, статтях, а навіть у передовицях. Харківські події знайшли собі відбиток навіть в побутових фейлетонах присвячуваних темам, які нічого спільного з цими подіями не мали, й стали за синонім безладдя взагалі. Ось наприклад, характерний уривок (початок) з фейлетону „Тижневі нариси та малюнки“, підписаного — „Незнакомец“: „Герой цих днів Харків. Один знайомий говорив мені: „Приходьте на засідання нашого товариства—сьогодні у нас буде Харків.—„Як-то, Харків?“—„Цебто безладдя. В наших товариствах тільки й діла, що Харків“. „Санкт-Петербургские Ведомости“ 1872 рік, № 117.

сказав Морозову, що бійка в сильному розпалі, чому Морозов особисто пішов для припинення її. До його цриходу ці робітники перейшли від будинку Умеренкова до бульвару майдана і, за вказівками Степанова, найбільших вчасників бійки обох Морозов затримав при другому участку. Виходячи з арештанської Морозов зустрів пристава Шмельова, що приїхав з Умеренковим, який після огляду заарештованих повернувся з Умеренковим та помічником Морозовим візником до дому Умеренкова, де розпорядився, щоб робітники Умеренкова не виходили з своїх приміщень, та з огляду на зібраний нарід на бульварі, для порядку лишив в будинку Умеренкова помічника свого Морозова з рядовим Голіковим, обіцяючи надіслати на будь-який випадок ще двох поліцаїв; після повернення пристава Шмельова візником до участку в зібраній юрбі було чути свист та крик.

Помічник пристав Морозов, повертаючи з рядовим Голіковим до участку побачив, що вся юрба народу, яка стояла раніше на бульварі проти дому Умеренкова, перейшла й стала проти будинку першого міського участку та зчинила тут гамір та крик“ *).

Лишимо поки осторонь те, що в рапорті своєму поліційний пристав увічливо та уникливо обходить усяке „підводне каміння“; не пояснює, чому це „зібрався на бульварах нарід“, не пояснює, чому Шмельов для „порядку“ лишив в будинкові Умеренкова свого помічника з одним рядовим і збирався прислати „на всякий випадок“ ще декілька рядових. Не будемо також забігати вперед, висловлювати здогад, що „юрба наріду“ знімала не тільки „шум та крик“, та що у всякому разі „шум“ цей був не тільки від людських голосів, але й від матеріяльних та фізичних речей, як от каміння. Лишимо поки що все це осторонь. Нам важливо зараз підкреслити, що за висвітленням поліційних джерел „все“ почалося з того, що декілька п'яних робітників побилися і коли „більш упертих у бійці“ заарештовано юрба чомусь з цього не задовольнилася й „зчинила шум та крик“. З цього й почалося заворушення — кажуть нам офіційні джерела та документи.

*) Центральний Архів Революції УСРР. Канцелярія Харківського поліцмайстера, Справа № 169 за 1872 р.

Придивімося тепер до другого джерела — кореспонденцій в пресі.

„Пишу до вас під живим вражінням подій, нечуваних досі в нашому місті — сповіщає кореспондент „Санкт-Петербуржских Ведомостей“, — принаймні нічого подібного, що до обставин не пригадують наші старожили. Вчора надвечір (другий день великодня) хутко поширилася по місту чутка про бійку з поліцією на Михайлівському майдані, де на свята збудували балагани, гойдалки тощо. Не будучи сам за свідка вчорашніх подій, передаю те, що чував від багатьох, як про причину так і про хід самої справи. Коли подробиці й будуть не точні, то загальний характер його, наскільки він відбився в розмові юрби, буде вірний. На тому ж майдані, де влаштовано святкову народню гулянку, у дворі теслярського підрядчика підпили робітники вчинили бійку. Підрядчик звернувся до поліційної часті, що була супроти його садиби, на тому боці майдану, прохаючи участкового пристава Шмельова забрати привідців бійки під арешт. Поліцаї прийшли, але артіль ставила опір; у дворі зчинився галас і метушня, які притягли туди юрбу різного люду. Юрба допомогла вигнати поліцаїв не тільки з двору підрядчика, але й далі з майдану“^{*}).

Отже, в „дрібницях“, — за рапортом поліційного пристава заарештовано декілька чоловіка, та в юрбі було чути спочатку тільки „свист та крик“, а за кореспонденцією „СПБ Ведомостей“ нікого не заарештовували тому, що юрба вже з самого початку виявила таку активність, що спромоглася „прогнати поліцаїв не тільки з двору підрядчика, але й далі з майдану“, — ці обидва джерела розходяться. В основному для нас питанні, — що було за безпосередню причину руху, одно джерело (газетне) істотно повторює і стверджує друге (поліційне).

Трохи відмінний варіант початку „нечуваних подій“ подає кореспондент газети — „Московских Ведомостей“: „Поспішаю повідомити вас — пише він — хоч декількома словами про заколот, що був тут вчора і триває сьогодні. Скільки я міг дізнатися річ ось у чому: 17 квітня на другий день великодня зійшлася величезна юрба на Михайлівському

^{*}) „Санкт-Петербургские Ведомости“. — Кореспонденцію, уривок з якої подано вище, вміщено в № 112 від 15 квітня 1872 року.

майдані (біля 1-го поліційної частини), де щороку влаштовується гойдалки, каруселі, балагани та бувають народні гулянки; ця юрба, де було зви чайно чимало п'яних спочатку поведилася стримано. Але ось поліцаї повели якогось чоловіка, що гуляв із жінкою (із слів одних, вони були п'яні, із слів інших—ні) в поліцію; ті почали кричати і просити захисту; з юрби кинулися відбивати їх. На допомогу з'явилося ще декілька поліцаїв і вищезазначених осіб уведено до частини разом з іншими. Юрба вимагала видати заарештованих і оточила поліційний бу-

Пожарники розганяють юрбу

динок; часний пристав вислав двох казаків розганяти юрбу; з юрби полетіло каміння в казаків; часний пристав зійшов на східці, але удар камінням в обличчя примусив його швидко втікти *).

Тут уже немає „бійки п'яних робітників“. Але, як і раніше, основа—за арештування поліцією когось та втручання юрби, роздратованої з вчинків поліції.

Ще інакше подають причину заколоту та їх початковий момент „Русские Ведомости“. На перший день великодня **)

*) „Московские Ведомости“ № 99 від 23 квітня 1872 р.

**) Помилка—всі джерела за перший день заколоту називають 17 квітня, або другий день великодня.

повідомляє кореспондент цієї газети—коли народня гулянка була в повному розпалі, туди з'явився один з харківських часних приставів. Зустрівши там перекупку з пряниками на лотку він запитав у неї посвідки на право торгівлі; а що її у неї не було, він вилаяв її. Три пани, що стояли недалеко з дамами почали просити часного пристава припинити лайку, бо він ображає їхніх товаришок; але часний пристав не тільки не припинив потоку поганих слів, але облаяв ними й тих, що йому говорили. Тоді один з них вдарив часного пристава в обличчя, а другий і собі повторив. В юрбі поширилися чутки „б'ють поліцію“, і на часного пристава посипалися удари з усіх боків. Декілька городових, що були на гулянці для догляду за порядком, хотіли звільнити свого начальника, але й їх спіткала така сама доля“ *).

Нарешті, в „Современных Известиях“ ми знаходимо в двох номерах два різні варіанти причин заколоту. У першому числі кореспондент сповіщає таке: „За Харківським містком на Михайлівському майдані будується на свята балагани та комедії, за що майдан зветься „Подновинське“. На цьому майдані є один будинок части. Збоку цього будинку в одного з підрядчиків на другий день великодня сталася бійка робітників. Підрядчик надіслав до части, щоб прийшли салдати для втихомирення. Що здається може бути простіше за це? Зрозуміло, що біля цього міста зійшлася юрба цікавих, особливо поблизу гулянки; стали пересуди, розмови. Пристав або вартовий, послав салдата „розігнати“ сходи. Замітьте: не „попросити розійтись“. Звичайно, не послухали, а товчуться собі на місці та дивляться. З цього пристава лишився не задоволений, вийшов сам і звичайно, як буває, розкричався і когось, хто був поблизу, стояв напереді вдарив в обличчя і наказав взяти до участку. Це постійне правило поліції — взяти та й кінець. Юрба заступилася. Стали кричати, сперечатися. Тоді пристав надіслав казака з нагайкою, той теж вважав себе за владу, давай лупити публіку, і поміж інших вдарив нагайкою якусь мамку з дитиною. Дитина впала непритомна. Зважаючи на такі вчинки, нарід обурився, почав битися з салдатами та приставом“ **).

*) „Русские Ведомости“ № 87 від 23 квітня 1872 р.

**) Цитую за „Петербуржскими Ведомостями“ № 113 від 26-IV 1872 р.

Той же кореспондент наступного дня надіслав таке повідомлення: „поспішаю додати — пише він — та виправити деякі неточности вчорашнього листа. Сьогодні приїхав один мій знайомий з Харкова, близький до адміністрації, і мені здається, він дещо докладніше за мене знає. 17-го числа під гойдалками побилися два п'яні робітники. Поліцаї хотіли взяти, але нарід не дав Гадаю, що перше моє повідомлення таке ж правдиве, як і це. Пристав надіслав чоловіка з 30 салдат пожежників; нарід взявся за каміння“ *).

Як бачимо, кожна газета по-своєму й по-різному установлювала причини початку „заколоту“. Деякі з них, якот „Современные Известия“, навіть хитрували й подавали два різні варіанти цих причин. Всі ці повідомлення відрізняються один від одного тільки своїми деталями та своєю акцентацією. Одні газети більше підкреслюють негативну роль поліції взагалі, другі, конкретного збудника заворушення — поліційного пристава. Одні додержуються ближчої до офіційної майже однакової, версії про бійку між кількома п'яними робітниками. Інші вважають, що за причину були необгрунтовані, невірні дії поліції.

У всіх цих кореспонденціях, як це цілком вірно зазначив кореспондент „Современных Известий“, одне повідомлення „таке ж правдиве“ як і друге. Важко тому сказати, яке з них правдоподібніше, а тим паче — правдивіше і просто правильне. Та це не так важко. Важко відзначити інше. Всі ці повідомлення мають дещо, що наближає їх до повідомлення „заступника пристава другої часті“. Всі вони (плюс поліційне джерело) вважають за безпосередню причину та мотив початку „нечуваних подій“, роздратування напівп'яної та гулящої юрби діями окремих поліційних чинів, що спочатку обернулося на стихійне обурення проти них, а потім і на пряму одверту сутичку з поліцією взагалі. Але все це відбулося стихійно без будь-якого складеного раніше плану і тим більше попередньої організації.

Зовсім інше, протилежне всім цим джерелам говорить один надзвичайно цікавий документ — спогади якогось Антропова про „Харьковский погром в 1872 году“. Ось що він пише: — „О п'ятій години дня... на майдані (мова йде про Михайлівський майдан, де була народня гулянка. М. В.) з'яви-

*) Там само.

лися нові особи. Виглядом своїм вони гостро вирізнялися з різноманітної юрби. Вони були одягнені в чорні блузи, великі чоботи та чорні капелюхи з широкими крисами. Особливо вирізнявся попереду своїм гордим та сміливим виглядом красивий дебелий брюнет. Його розумне, енергійне, трошки бліде обличчя, оточене чорною, як смола бородою, довге чудове волосся, що хвилями падало на плечі, надаючи особливої виразності його поважній постаті. За ним йшло декілька чоловіка, одягнених у сюртуки поверх червоних сорочок. Вся ця купка людей прямувала до самого центру майдану. Здоровкалися та розмовляли по дорозі з багатьма робітниками, мабуть добре їм знайомими... Коли вони дійшли до середини майдану, де були купки зовсім п'яних робітників, які голосно між собою сперечалися, таємні незнайомці, оточені людьми, що пристали до них дорогою, зупинилися; з-поміж них вийшов молодий, гарний брюнет, виліз на перевернуту до верху дном бочку й, дуже жестикуючи руками, почав вігукувати якусь, йому одному зрозумілу, промову; в ній частенько повторювалося слова: „Крапоткін“, „Произвол“, „Свобода“, „секут“ і таке інше *).

Хутко навколо бочки з оратором зібралася значна юрба. Чоловіка з 500.

Крапоткінські, бач, дуже зневажають—ось він сердешний жаліється—пояснював один широкоплечий другому.

— Та це вже відоме діло! Кому краще за нас знати їх. Ось візьми, нині свято, та й то до увсього сунуть свій ніс.

— Самі ж винні—продовжував перший—нащо їм потураємо? Давно б повчити час.

— Розходьтєся—пролунав біля них крикливий голос пристава Шмельова. Він даремно намагався пробратися до юрби.

— Розходьтєся, розходьтєся—енергійно підгукували йому інші поліцаї.

В юрбі панувало повне безладдя: суперечки, лайки, крик—все зливалося в один гук.

Кожний намагався перекричати інших. Всі говорили, але ніхто не слухав.

*) Мова мовиться мабуть про Дмитра Миколаєвича Крапоткіна двоюрідного брата П. Крапоткіна, Харківського губернатора з 1870 року. В лютому 1879 року Крапоткіна убив терорист Гольденберг.

— Що ж ви йолопи дивитеся? — громовим голосом кричав на поліцаїв пристав — розігнати!

І бажаючи подати перший приклад, пристав ухопив за шию двох кремезних хлопців і відштовхнув з серцем вбік. Його прикладові наслідували інші поліцаї. Але в цей самий момент з бочки почувся сильний, різкий голос:

— Годі нам терпіти! Хіба не бачите, як на великдень вас б'ють крапоткінські посіпаки? — І він вказав рукою на енергійні розштовхування юрби поліцаями. — Брати, не дамо своїх на поталу!

— Бий крапоткінських — почувлися голоси з юрби.

Як ужалена в саме слабе місце, юрба розворушилася. Миттю, декілька дужих рук повалило додолу поліцаїв, завдаючи їм тяжкі побої та каліцтва. Стогін, лайки, глузування все це злилося в один нев'явимий гук*).

Тут ми маємо справу вже зовсім з іншим викладанням початку руху. На підставі спогадів Антропова неможна подати остаточного висновку — чи маємо ми тут звичайну (для того часу зовсім не „звичайну“) справу зі спробою агітації, що обернулася в грізний рух, на який не чекали й самі агітатори, або ті „нові особи“ прийшовши на майдан, з самого початку поставили собі завдання підняти робітників проти влади. Дуже можливе і друге. Треба лише пригадати переважний тоді поміж революціонерів настрій та врахувати, що в Харківській губ. вже почалися заколоти селян, заколоти, про які не могли не знати й харківські революціонери, щоб зрозуміти можливість і правдивість такого здогаду — що ми тут маємо справу зі спробою організувати „бунт“ в місті. Чи вірний перший (агітація взагалі), чи другий (організація „бунту“) здогад, ясне одно: Харківські революціонери (тому, що більше ніхто не міг бути за людей, „одягнених в чорні сорочки, високі чоботи та чорні капелюхи з широкими крисами“) вирішили й вишли відкрито на вулицю**).

*) „Исторический Вестник“ 1905 р, том. 10 Антропов „Харьковский погром в 1872 году“.

**) Коли читаєш спогади Антропова, то мимоволі пригадуєш подану Аптекманом постать Немировського. Чи не є він той, що „особливо попереду визначався своїм гордим та смілим виглядом, красивий, дебелий брюнет“, і що був мабуть за проводиря. Правда, Аптекман, говорить, що коли він був у Петербурзі (1872 р.), то

І не взагалі на вулицю, а звернулися до робітників, поміж яких вже вони працювали, бо „багатьом робітникам“ були вони „мабуть добре знайомі“.

Якщо тільки спогади Антропова вірні, то нам доведеться початок першого відкритого політичного виступу робітничої кляси застосувати не до 1876 року, не до Казанської демонстрації, а трошки раніше, до 1872 року, до своєрідного мітингу на Михайлівському майдані у Харкові 17-го квітня 1872 року*).

Ми маємо ще одне, далеко не зайве ствердження того, що рух робітничої кляси в Росії значно старіший ніж то гадали історики, в тому числі і марксисти.

Говоримо — „якщо тільки спогади Антропова вірні“, бо всі інші джерела (урядові та газетні) жодним рядком їх прямо та безпосередньо не стверджують.

Далі нам доведеться ще раз звернутися до аналізу початку заворушень, щоб подивитися, чи нема побічних potwierdжень в інших матеріалах спогадів Антропова, якому видно „Харьковский погром“ так міцно впав на пам'ять, що він навіть пригадує таку подробицю, як час початку руху**).

Поки ми можемо констатувати таке. Чи були за початковий привід заколоту дії поліції, або агітація революціонерів, або те й інше разом, як випадковий збіг, але — привід дано. Вибух стався, рух почався і у Харкові розгорнулися „дії, нечувані досі в нашому місті“.

одержав звістку про смерть Немировського від якоїсь хвороби. І пристосовує він цю смерть на кінець 1871 р. Коли це вірно й подавана ним дата правильна, то зрозуміло, що мертвяк аж ніяк не міг з'явитися за проводиря руху в квітні 1872 року. Проте, дозволяється взяти до сумніву повідомлення Аптекмана. Хронологія, визначення певних дат, ніколи не була певна в мемуарній літературі, тим більше, коли мовиться про такий невеличкий період часу, як рік.

*) Ми, певна річ, аж ніяк не збираємося протиставити Харківський „бунт“ Казанській демонстрації. Так само не маємо наміру зменшувати величезне значіння казанської демонстрації, що являє собою значно достигліший та політично-оформленіший виступ пролетаріату, ніж Харківський „бунт“, поза тим — правильні чи ні спогади Антропова.

**) Офіційні джерела початок датують „о 4 години“. Деякі газети невизначено говорять „надвечір“. Як видно, Антропов правильно пригадує час.

„Пристав Шмельов — продовжує викладання подій цитований нами поліційний документ — стоячи біля будинку першої частини, переконував, умовляв юрбу розійтися й не кричати. Та замість цього юрба, все більше й більше розпалюючися, почала кидати каміння у пристава та його помічника. За такого сутужного стану вони втікли у двір будинку поліції. У пристава Шмельова камінням контужено голову, з рани так і юшила кров. Юрба народу швидко збільшувалася, кидала вгору шапки та шалено кричала. Побачивши в юрбі такий розрух, що набирав все більшого розміру й не маючи змоги переконати її й припинити безладдя та заспокоїти нарід, пристав Шмельов наказав вдарити на сполох, зібратися пожежній команді і відрядити вперед на майдан вершника, слідом за яким поїхала на Михайлівський майдан перша частина пожежної команди. Вона, об'їхавши майдан, повернулася назад, але, як і після цього юрба не розходилася, але все збільшувалася, то пристав вдруге послав ту ж пожежну команду розігнати стовпище, що все збільшувалось і потім подав гасло на каланчі.

На пожежні команди інших частей юрба кидала каміння і примусила їх повернутися назад, при чому рядового пожежної команди першої частини Романа Мойсеєнко сильно контужено камінням в голову й розбито праве вухо й нині він перебуває в Олександрівській лікарні.

З розпорядження прибулих на місце заколоту начальника губернії, вищих військових та цивільних урядовців ворота поліційного двору замкнули й помітніших проводирів заколоту затримали при участку. Шибки вікон поліційного участку здебільшого побито камінням. Не задовольняючись з цього, юрба кинулась на будинок поліції, трощила рями вікон, била шибки й, розламавши ворота, вдерлася до двору, кинулась до кватир пристава Шмельова, помічників пристава Корнеєва, Тарєєва та Морозова, потрощила меблі, розкидала все їхнє майно і на ніч, повільно зменшуючись, нарешті чисто вся розійшлася. Майно своє поліційні урядовці з своїх кватир не вивозили, а лишили його до наступного дня, цебто 18-го квітня.

За цього заколоту найменше постраждала контора участку. Нині її запечатано печаткою судового слідчого

особливо важливих справ Гераклітова, а тому й не можна визначити, в якому стані лишилося ділсводство участку*).

Таке офіційне викладання подій 17-го квітня, цебто заколоту 1-го дня, яке стало за основу для всіх подальших донесінь: поліцмайстера — губернаторові, губернатора — міністрові внутрішніх справ. Не доводиться говорити, що від однієї посередницької ланки до другої, чим далі від першоджерела — рапорта пристава другого участку — тим рівніше все виходило, тим більше ця подія втрачала з свого гострого характеру, та зменшувалася розмірами. Аналіза всіх цих документів надзвичайно виразно все це викриває та показує. Але й саме першоджерело — цитований нами поліційний документ — не є точною й повною фотографією подій 17-го квітня, і підчас висвітлення та аналізу цих подій зовсім не можна обмежитися тільки ним. Ефект пожежних команд, що прибули на майдан, та ступінь і сила опору цим командам від народніх мас були значно більші, ніж можна про них уявити з рапорту пристава другого участку. „Він (ц т. пристав Шмельов), виславши пожежну команду і стоючи сам на одній з пожежних колісниць, почав роз'їжджати по юрбі, давити її, не розбираючи винних та невинних. Виявилося, зрозуміло, в наслідок чимало подавлених та пораних чоловіків та жінок. Загинула дівчинка, дитина купця Серікова (чи з двору його, як кажуть інші) дуже прибито її няньку. Поліцаї заарештовували й вели з майдану до часті. Юрба, раздратована, лютувала все більше й за допомогою колод та каміння почала битися з поліцаями та пожежниками, які й собі орудували своїми сокирами. Кількість задушених та пораних людей не можна визначити: гадають проте, що їх було понад 30. Паніка опанувала тими людьми, що не брали участі в бійці; всі вони перелякані кинулися тікати з майдану вулицями додому. Юрба бушувала, протиснулася до будинку поліційної часті, на каланчі якої подали сигнала іншим частям. Пожежні команди з'явилися на допомогу першій часті, бо її вже розбила юрба. Нові пожежні колісници також роз'їжджали по майдану, але їм наказано було їхати додому“(**).

*) Центральний Архів Революції УСРР. Канцелярія Харківського поліцмайстера. Справа № 169 за 1872.

**) „Санкт-Петербургские Ведомости“ № 112 від 25 квітня 1872 року.

Так подає розгортання і зростання подій кореспондент „Санкт-Петербургских Ведомостей“. В такому ж приблизно дусі висвітлюють ці події й інші газети. Досить яскраво описує сутички з пожежною командою у своїх спогадах Антропов. „В одну мить пожежників (першої часті М. В.) оточили, стягли з їхніх місць, на забій били й покалічили. Тільки деякі з них встигли утікати й цим вратуватися. Розпряжені коні, побиті й перелякані, гасали по майдану й давили нарід... Потім на майдані з'явилися й інші викликані пожежні команди; нарід зустрів їх каміннями. (Подальше викладання подій Антропова відрізняється від кореспонденції „СПБ Ведомостей“. М. В.)... Більшість нещасних пожежників другої часті також мало не до смерті поранили, покалічили й вони розтинали повітря своїм стогнанням. Вибух обурення народнього був жахливий... Число бунтівників тепер сягало вже 3-х тисяч. Єдина думка об'єднала всіх, це — помститися поліції за невинних, подавлених та побитих пожежниками людей. Упоравшись з пожежниками, чернь з люттю кинулася на протилежний бік майдану, до Михайлівської часті з вигуками: „Шмельова, дайте нам, сюди Шмельова“. — Ціла злива великого каміння посипалася на будинок участку, де ховався пристав. В одну мить всі шибки будинку побито, шари на каланчі поламано“ *).

З самого початку, ще до того, як будинок першої поліційної часті взято наступом, заворушення, як видно, набрало таких великих та тривожних для поліцаїв розмірів, що про заколот довідується влада. В одній з газет ми знайшли таке повідомлення: „між тим чутка про заколот дійшла до владних осіб, і ось голова окружного суду Яненков, прокурор судової палати Писарев та судовий слідчий Гераклітов **) поспішають до того участку, де затримано людей, приведених з майдану поліцією, і тут же починають провадити слідство. Розлютована юрба стоїть на вулиці перед будинком часті й вимагає видати так тіла убитих, як і осіб, забраних поліцією. Хтось кидає каміння у вікна. І ось, як за сигналом, хмара каміння летить у вікна і один з них пролітає біля вуха голови окружного суду“ ***).

*) Исторический Вестник 1905 рік. Том 100. Спогади Антропова.

**) Склад слідчої комісії підкреслює, що з самого початку заколот оцінювалося досить серйозно.

***) „Русские Ведомости“ № 87 від 23 квітня 1872 р.

Як видно, все це так вплинуло на мужність представників „суду швидкого, правдивого та милостивого“, що „судовий слідчий — повідомляє газета — тікає у вікно, а за ним слідом і інші члени комісії“ *).

Ствердження цієї подробиці в інших газетах нам відшукати не пощастило. Проте, вона досить правдива, особливо, коли взяти на увагу, що низка газет та й офіційні джерела зазначають, що „на місце заколоту приїхали начальник губернії, вищі військові та урядовці“.

Та поява на майдані влади майже зовсім не заспокоїла юрбу. „Прибув губернатор — повідомляє кореспондент СПб. Відомостей“, — і звернувся до юрби з переконанням розійтися але вона вимагала звільнити заарештованих товаришів та видати їм участкового пристава. Якийсь то робітник гостро промовляв до губернатора. Але розмови ні до чого не довели“ **).

Рух так грізно розрісся, що влада, як видно, зовсім розгубилася, почуваючи себе безсилою подолати заколот. Яскраво характеризує цю розгубленість „Новое Время“. Кореспондент цієї газети повідомляє, що декілька студентів, що були на майдані спочатку заколоту, пішли до губернатора, який послав на місце „заколоту“ поліцмайстера. Поліцмайстер, „побачивши проїздом все, що діялося, так розгубився, що звернувся до студентів з проханням поради́ти йому, що робити“ ***).

На безсилля влади вказує також і той факт, що, не вважаючи на присутність губернатора та вищих урядовців „бунтівники“ кинулися наступом на першу поліційну част' і взяли її. Тут всі джерела делікатно обходять мовчанкою поведінку на той час влади та її далі́ші дії.

Отже, будинок поліції здобуто й розгромлено. „В наслідок усього на високій каланчі замість куль замаяв старий віцмундир пристава“ ****).

Де ж було військо та взагалі, чи було воно в Харкові? Таке повстає природне питання“.

*) Там само.

**) „С.-Петербургские Ведомости“ № 112 від 25 квітня 1872 року.

***) Надруковано в „СПБ Ведомостях“ № 113 з 26 квітня 1872 року.

****) Антропов „Харьковский погром в 1872 году“ в „Историческом Вестнике“ 1905 р. том 100. За другими джерелами цей мундир „замаяв другого дня 18 квітня“.

В Харкові на початок 70 років залога нараховувала близько 3 тисяч салдатів *). Проте, за ствердженнями однієї з газет „тоді в Харкові ніякого війська не було“ **). Повідомлення це безперечно нічим не обґрунтовано і спростовується всіма наявними матеріалами. Можливо тільки, що численність війська в Харкові на той момент, з відряженими до повітів, охоплених селянським заколотом, була значно менша від 3 тисяч.

У Харкові не тільки була військова сила, але вже першого дня заколоту її скерували проти повсталих. Поліційний рапорт зовсім цього не згадує, але в рапорті губернатора міністрові внутрішніх справ ми знаходимо такі рядки: „військової сили я вимагати не хотів, бо був переконаний, що за розлютованости юрби довелося б взятися до зброї й офірувати життям багатьох людей. Проте, без моєї вимоги прийшла сотня, яка застала вже майдан безлюдним ***).

Про прихід війська на Михайлівський майдан повідомляють і газети. „Між тим—читаємо ми у „Московских Ведомостях“—прибула сотня салдат, прийшла ніч, юрба розійшлася. „З'явився батальйон—зазначають „Современные Известия“—ввечері й заворушення стихло“. „Коли вже звечоріло—сповіщають „СПБ Ведомости“—юрба поволі розійшлася, або її розігнали загони салдатів з піхотного полку, що був у місті, які й прогулювалися потім вночі по першій часті міста з барабанним боем та ріжками. На тому і кінчилася справа“ ****).

Всі ці джерела, говорячи про прихід війська, водночас зазначають, що на ніч заворушення стихло й юрба розійшлася. При чому не з'ясовано питання—чи довелося вже 17 квітня взяти активну участь військові у придушенні заколоту. На користь такого—здогадку активної участі війська

*) Багалій та Мілер у своїй „Истории города Харькова“, том 2 стор. 157, визначають число війська 1856 року—2975 салдатів, а 1875 р.—2.921.

**) „Русские Ведомости“ № 87 від 23 квітня 1872 року.

***). „Центральний Архів Революції“ Канцелярія Харківського губернатора. Справа № 60 за 1872 рік.

****) Уривки з цих газет цитуємо за журналом „Беседа“ 1872 рік, книжка 5. „Внутреннее обозрение“ В. М. „Беспорядки в Харькове 17-18 апреля“.

свідчать не тільки спогади Антропова та невизначені формулювання деяких газет (наприклад, „СПБ Ведомостей“), але й той факт, що вночі на 18 квітня заарештували 44 чоловіка.

Навряд, щоб юрба розійшлася остаточно й, „на тому й кінчилася справа“. Обидві сторони діяльно готувалися до наступного дня. Спішно покликали військо з інших міст. В напруженні перебувала й інша сторона. А тому нам здається, що рядки, якими Антропов закінчує характеристику першого дня заколоту, є досить правдиві: „нарід розбився на гуртки, навколо вогнищ, де в казанах варилася вечеря і про щось між собою сперечався. Майдан нагадував бівуак за військового часу... Так минули перші день і ніч безглузлого народного бунту“.

III

„На світанку 18 квітня продовжує свій рапорт пристав другого участку — юрба знову почала сходитися на Михайлівський майдан, проти будинку поліції і до 11 годин дня тільки хвилювалася, кричала та кидала каміння в будинок поліції, і пожежну команду, покликану за гаслом з інших частин міста погнала, кидаючи в службовців каміння, б'ючи пожежних коней кілками та дрючками. Потім, загнавши команду в Булгаковський провулок, де за тіснотою місця пожежний обоз змішався, бочки та деякі колеса побили, коні розбіглися і потім вже самі за інстинктом поверталися до конюшні другої частини.“

Тоді, коли частина бунтівників пішла до будинку начальника губернії, куди пішло слідом за ними й військо, решта юрби, знову кинулася до квартир поліційних урядовців і до казарми поліційних та пожежних салдат і почала викидувати майно та побиту зовсім меблю через вікна, роздирати перини, подушки і та оббивку меблів, не милуючи святих образів, життєвих припасів та одягу, так що урядовці ледве могли врятуватися в чому були одягнені.

Все інше цієї події відомо вашому високоблагородію, “*) — закінчує свій рапорт поліцмайстерові пристав.

Опис подій 18 квітня, що їх подав поліційний урядовець, бурхливіших характером та значніших розмірами, ніж заво-

*) Центральний Архів Революції. Канцелярія Харківського поліцмайстера. Справа 169 за 1872 рік.

рушення минулого дня, ще недостатніше, ніж викладені ним події 17-го квітня. Спроможимося доповнити й відновити картину заколоту наступного дня.

„Наступного ранку, 18-го квітня біля 9-ти годин *), ц.-т. раніше звичайного збору народу на гулянку, — сповіщає губернатор у своєму докладі міністрові внутрішніх справ та цареві — почали надходити до майдану значні натовпи і скупчуватися біля будинку часті. Провідавши про це, я, не виходячи з дому, надіслав поліцмайстера, що саме був у мене, привести на майдан роту. Потім, проте, одержуючи донесіння, що нарід все прибуває, я сам пішов на майдан і наказав привести батальйон. Прийшовши на майдан одночасно з приходом 2-х рот я наказав командирові офіцерові, зробити декілька рухів по майдану, щоб розігнати юрбу, але цей захід користи не дав і салдатів зустрічалось глузли-вим свистінням та криками. Хутко почав надходити до майдану батальйон **) і в одну з його рот нарід почав кидати каміння. Салдати відступаючи відкрили без наказу вогонь і убили одного з юрби та декількох поранили... Наказавши припинити стрілянину, я доручив командирові Козловського пішого полку, що прибув з батальйоном, зробити з одного кінця на другий кінець майдану рух розгорнутим фронтом, з метою примусити юрбу розійтись. Бачивши це нарід ринув з майдану і, уносячи з собою убитого, посу-нув до мого будинку на сусідній Вознесенський майдан, куди я між тим перевів ті дві роти, що прийшли раніше. Михайлівський майдан зовсім збезлюднів, тому я перевів і батальйон на Вознесенський майдан. Юрба поводитася трохи спокійніше, вимагаючи лише одного — видати за-

*) Заворушення мабуть розпочалися значно раніше, тому що о 7 годині ранку заарештовано декілька чоловіка біля будинку другої поліційної часті.

**) Як бачимо вже зранку на майдані зосереджено досить значні військові сили — батальйон та дві роти. За даними „Военно-статистического сборника“ (Вип. 4), в батальйоні звичайного мирного складу нараховувалося 500 рядових (або по 100 рядових на роту); в батальйоні ж кадрового мирного складу — 320 рядових (або 64 рядових на роту). Отже, на майдані було приблизно (оскільки нам невідомо якого складу були часті, що прийшли, звичайного, чи кадрового) — понад 500 чоловіка війська. Кількість не маленька, особливо коли взяти до уваги, що всі вони були озброєні рушницями, а повстанці... камінням та колодами.

арештованих осіб. Простоявши деякий час на Вознесенському майдані, юрба хутко посунула назад до Михайлівського майдану і раніше, ніж військо можна було туди перевести, кинулась на будинок першої часті й цілком його розграбувала, проте, коней та пожежну валку не чіпала *)“.

Скрізь сухі рядки офіційних донесінь візирає зовсім наочно грандіозний рух маси, що загрожував не тільки представу Шмельову, але й всій поліції укупі з губернатором.

Особливо яскраво й чітко визначається розмах та сила руху в одній кореспонденції, вміщеній в „СПБ Ведомостях“. „Юрба цілу ніч хвилювалась — читаємо ми там — і на ранок збільшилася новими силами. Ранком виведено військо на майдан з бойовими набоями. Заявивши свої вимоги, але рішучіше, ніж перед цим, юрба почала кидати у військо та владу каміння; іншої зброї в неї не було. Проти неї пущено знову ж таки пожежників, але вже не з тим успіхом: юрба порубала сторонки й пожежники ледве встигли втікти; атака жандарів не мала успіху; лишивши двох на місці вони ретирувалися. Виїхав губернатор, але каміння примусило й його швидко податися назад **).

Це було годині об 11-й ранку. Першу часть охороняв загін салдатів, на їх градом сипалося каміння, від яких троє вибуло з лав. Їм скомандували на багнети у напрямі від часті і знову декілька чоловіка заплатило життям. „Козловці розлютувалися, — говорив мені один офіцер, — лежить уже мертвий, а вони колять його штиками“. Купка салдатів чоловіка з 20, не брала участі в багнетній атаці; стомившись стояти без діла, вона, кажуть, без наказу з рушниць випалила в юрбу. Не знаю,

*) „Центральний Архів Революції“. Канцелярія Харківського губернатора. Справа № 60 за 1872 рік. У подальшому викладі розгортання подій щодо часу, ми додержуватимемося хронологічного порядку, що його дано в докладі губернатора. За таким приблизно порядком викладають події й інші газети. Тільки в спогадах Антропова порядок трошки інший. Мабуть тут пам'ять Антропова йому зрадила.

**) Те, як губернатора примусили залишити майдан, досить яскраво характеризує Антропов. Губернатор запропонував розійтися, погрожуючи вжити зброю. „У відповідь на це — згадує Антропов — посипалися лайки, і губернатор повернув коня, щоб поїхати. Та, як тільки він повернувся спиною до майдану, так зараз йому в плече влучив великий камінь, другий камінь влучив в коня, який дико метнувся вбік і понісся вихором, уносячи з собою прибитого князя, що ледве тримався в сідлі. Вся його скулена постать підчас його невірного утікання була дуже мізерна“.

чи були убиті серед тих, в кого вони поціляли... Юрба занадто розлютувалася; відшукуючи трупи, вдерлася в першу часть і там знайшла їх нібито складеними у вихідку. Вона схопила ці трупи й понесла їх до будинку губернатора. „Шапки геть“, чулося по дорозі і всі підкорялися. Трупи встигли внести у будинок і покласти в сінях *): на допомогу їм йшла друга юрба, але прибуле військо одборонило будинок. Годині о 2-ій майдан був такий: біля губернаторського будинку військо, проти нього юрба кричить, свистить та кидає подекуди каміння. Друга юрба вдерлась до першої части й руйнувала все, що попадало під руки: летіли рями, разом летіли меблі, одяг, розпороті перини та подушки, різні поліційні папери, розірвані на шматки, і, нарешті, на каланчі, де вивішується пожежні сигнали, замаяв, як прапор, старий віцмундир часного пристава, знайдений юрбою. З цього часу прапор бунту маяв цілий день над Харковом і, можна сміло сказати, що місто було в його руках. Коли вже все зруйнували, то до части прийшли салдати й багнетами вичистили її від тих, хто не встиг вчасно вискочити“ **).

*) Правдивість цього сповіщення заперечує губернатор, що надіслав міністрові внутрішніх справ телеграму, в якій зазначає, що „в будинок губернатора та в його двір натовп зовсім не проходив“. Проте, в декількох кореспонденціях різних газет цей факт стверджується.

**) Кореспонденцію цю вміщено в № 111 від 24 квітня „СПБ Ведомостей“. У № 112 від 25 квітня в цій же газеті вміщено іншу кореспонденцію з такою приміткою від редакції: „лист поданий тут, належить вже нашому постійному Харківському кореспондентові“. Тому, що ця кореспонденція трошки одмінна від першої, то подаємо з неї великий найцікавіший уривок: „Сьогодні знову ж та сама історія, але з прикритими наслідками. Я вийшов вдень на вулицю, і бачу знову пожежну команду з части, яка їхала до місця подій. Іду сам туди ж. Біля Харківського мосту всі пожежники стоять купкою; метушня, підчас якої задавили двох чоловіка; йти далі на майдан люди не наважуються, бо знали, що другу пожежну частину погнала юрба. Дійсно, розпряжені коні біжать вулицею, далі декілька пожежних бочок поламано, повезли візником чоловіка з розбитою головою. Юрба, казали, зранку знову зійшлася і ніякі умовляння влади на неї не впливали, а влада знову зробила вчорашню помилку з пожежними полісницями, частина яких ледве змогла втікти. На майдані бачу великі маси народу й невеличкі загони війська, які час від часу маневрували туди та сюди під згуки барабану. З юрби кричали, свистіли і іноді летіло у військо каміння.

Пройшов час, другий у цій ворохобні. Влада очевидно почуває себе в досить тяжкому стані щодо того як їй діяти. А салдати, що ма-

Отже, 18-го квітня досить старанно заговорили рушниці і в досить значній кількості. Але все ж таки їх мабуть було мало, щоб „справити моральне вражіння“ і спішно було викликано ще військо з інших міст. А може тут діяла інша причина, зазначена в Антропова. „З похмурим виглядом — згадує він — оточували лави салдатів Михайлівський майдан. Між салдатами були й такі, які з незадоволенням цідили скрізь зуби: „Невже будемо стріляти на своїх“? Але сила дисципліни, розуміння потреби виконання салдатом службового обов'язку робили своє діло“^{*)}). Описуючи цю сутичку

незрують, тільки роздратовують юрбу. Крикуни поставили собі завданням дратувати салдат та сміятися з них... Поліцаїв весь час не видно зовсім; часний пристав базарної часті, що з'явився на майдан, мусив утікти за військо.

Раптом стало чути згуки барабанів та сурм: новий значний загін салдат наближався до майдану. Вся юрба ринула до нього назустріч з тими ж самими свистками та криками „ура“. Салдати рушили на майдан. На них посипалось каміння та пісок. Загін зімкнувся в колону; з'явився губернатор на коні в супроводі жандарів. На них посипалось каміння, дрючки, колоди. Салдати пробігли на майдан, стали в ряд, і раптом випалили по купках народу з рушниць раз, потім вдруге і розсипались. Постріли були, як далі виявилось, не сліпі, але стріляли вгору. На майдані було видно трьох з юрби побитих прикладами підчас бійки з салдатами. Потім декілька чоловіка з юрби взяли одного з убитих і потягли до поліцейного будинку. Звідти юрба, поклавши трупа на якийсь ящик замість нош, рушила до губернаторського будинку, з наміром, як говорили, покласти вбитого в губернаторській квартирі. Слідом за юрбою рушило військо і не пустило її в будинок; труп залишено на дворі.

Частина народу, яка лишилася на майдані без війська почала вичищати середину поліцейного будинку. Полетіли з вікон двохповерхового будинку, меблі, харчі, подушки та інше майно часного пристава, книжки та справи, пух розірваних подушок лежав на дворі ніби сніг. Як ознаку своєї влади над поліцейним будинком, який пограбовано зовсім, на каланчі повісили, якийсь килим замість прапора. Я пішов з майдану, коли загін війська повернувшись вигнав з будинку непроханих гостей.

^{*)} Можливо, що такі настрої дійсно були в деякій частині війська й це доводилося брати на увагу владі. Пригадаємо хоч би спомини Плеханова про другий бунт — Ростовський бунт 1879 р. „Невдовзі після цього (ц. т. Ростовського бунту) — пише Плеханів — я познайомився з одним із артилерійських офіцерів, що стояли в Таганрозі. „У нас офіцери казали, що вони не стануть стріляти в нарід“ — сказав мені мій новий знайомий. Не знаю, як інші, а ця людина не обмежилася б словами“. Див. Плеханов. Твори т. III „Русский рабочий в революционном движении“, стор. 190.

народу з військом. Антропов подає досить цікаву подробицю про одного з убитих підчас сутички. Коли юрба — пише він далі — стала підступати до салдатів, дано було перший випал без куль. Юрба не рівно, лавою відступила. Але ось стало чути голоси: „не бійтеся, стріляють сліпими“. Юрба знову енергійно почала наступати на салдат та на роти. Розітнувся другий випал. Він теж не стримав юрби, яка в своєму безглуздому нападі наблизилась до самої частини. Третій випал більшість салдатів дала також поверх голів і чимало люду добігло до самих салдатів. Тут їх зустріли багнетами. Попереду юрби йшов той самий помітний брюнет, який перший говорив до народу на майдані першого дня заколоту. Ударом багнета в живіт його зразу вбито. Юрба хутко відступила назад, уносячи з собою труп свого вбитого проводиря“ *).

Оповідання Антропова цікаво не тільки тим, що виявляє певну організованість у повстанців. Воно свідчить про те, що „проводирем юрби“ був революціонер. Про

*) Оповідання Антропова стверджується низкою кореспонденцій. Про вбитого, якого юрба понесла до губернаторського будинку повідомляють і „СПБ Ведомости“. „У Современных Известиях“ знаходимо такі рядки: „хвилювання почало знову посилюватися. Тоді наказано прийняти юрбу на багнети. Комуś що стояв спереду п'ять разів всадили багнета й забили його на місці. Враз вся картина змінилася. Крики: „Вбивство... ми не проти влади. Ми проти виконавців“... Нарід кинувся до вбитого, всі зняли шапки, взяли вбитого й урочисто однесли до будинку губернатора“. (Цитуємо це за СПБ Ведомостями № 113 від 25 квітня 1872 року).

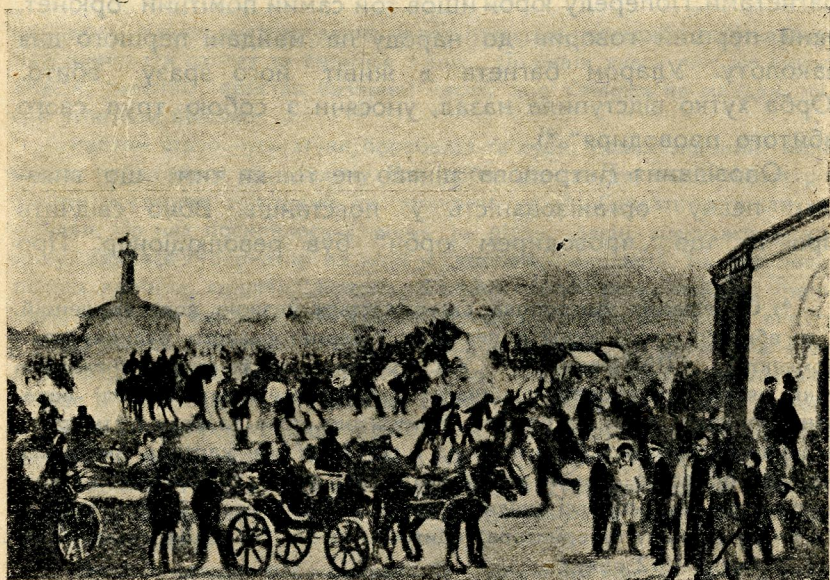
Влада зменшувала в своїх донесіннях розміри заколоту і приховувала їх характер; тому й на цей раз вона лишилася вірною своїй „лінії“. „Убито невідомого чоловіка, на вигляд селянина, на майдані 18 квітня пострілом в живіт наскрізь. Крім того у нього виявили багнетну рану але незначну“. Находимо ми це в офіційному листуванні. Мабуть це й є „той самий помітний брюнет“.

Дозволимо собі ще одне припущення. Можливо, що цей убитий „невідомий виглядом селянин“ (за губернатором), „той самий помітний брюнет“ (за Антроповим) і є Немировський. Слід тут відзначити цікаву рису. Аптекман говорить, що по багатьох харківських гуртках того часу, викладали — Ковальський (природничі науки, географію), Деларю (історію), Немировський (літературу). У справі „О тайном обществе в Харькове в 1871-72 г.“ згадується про один з таких гуртків, причому зазначається, що в ньому викладали географію — Ковальський, історію — Деларю. Щождо літератури — то замість прізвища викладача поставлено три хрестики.

участь революціонерів в русі промайнув рядок і в кореспонденції „Московских Ведомостей“.

„Розставлено салдатів“—пише кореспондент цієї газети—але ударами каменів їх збито з позиції; частина юрби кинулась на військо, яке зустріло її сліпими пострілами; один з агітаторів (кажуть виключений студент) вистрелив з револьвера в салдата, і той упав... Юрба розлютувалася. Агітатори сильно підбурювали її; кажуть, що між ними є й жінки“*)

Отже, прапор повстання дійсно мав 18 квітня над Харковом. Заколот, що розпочався зранку, „раптом“ набрав

Виїзд для вмовляння підчас заворушення 1872 року

розмірів та характеру ще більшого від попереднього 17 квітня. Звівши проти „бунтівників“ „мечем“, влада водночас вирішила використати і другий випробований засіб,— „хрест“. „Того часу — пише губернатор у своєму докладі—приїхав на майдан преосвященний Нектарій, архієпископ Харківський, який в супроводі мене пішов в натовп і почав його умовляти заспокоїтися та розійтися. Щоб одвернути нарід від місця заколоту, преосвященний запропонував піти за ним до монастиря архієрейського будинку на другий кінець міста і там одслужити молебна. На це нарід

*) „Московские Ведомости“ № 99 від 23 квітня 1872 р.

пристав і преосвященний та я, без супроводу війська або поліції, оточені великим натовпом*), пішли головними вулицями до монастиря. Там відправили молебна, стоячи навколішках. Преосвященний сказав промову і потім, прийнявши від архієпископа благословіння, я пішов з монастиря і знову став переконувати нарід розійтися. Мені ж відповідали, що вони розійдуться тільки тоді, коли я поверну їм заарештованих; я відповів, що хоч я і перебуваю один поміж народу, але ніяка сила й ніякі вчинки юрби не примусять мене пристати на таку ганебну для влади справу. З такими поясненнями я дійшов з народом до Харківського мосту, особливо не турбований, тут сів в екіпаж, поїхав на Михайлівський майдан, а нарід, здається, почав розходитися. Через годину я одержав звістку, що юрба збирається до будинку другої частини на Миколаївському майдані**).

Єдиний наслідок „одвернення народу від місця заколоту“ був такий, що це „місце“ тільки поширилося. Рух, обмежений півтора дні робітничим районом міста — Михайлівським та Вознесенським майданом,—перекинувся до центру на Миколаївський майдан.

Подальші події губернатор у своєму докладі викладає так: „Там (на Миколаївському майдані. *М. В.*) зранку за моїм розпорядженням було поставлено роту, але гадаючи, що цього недосить я захопив дві роти з Михайлівського майдану й пішов до нового місця заколоту. Прийшовши до другої частини, я побачив її оточеною юрбою наріду, в яку дано кілька пострілів, бо невелика частина юрби встигла вдертися до будинку й викинути з нього кілька в'язок старого архіву. Оточивши будинок густою розстрільною я простояв там біля двох годин. Нарід все вимагав видати їм арештантів та іноді кидав в будинок каміння. Тимчасом з правого

*) Проте, як пощастило залучити нарід до монастиря „СПБ Ведомости“ подають і додержуються іншої думки. У кореспонденції, вміщеній в № 112 цієї газети від 25 квітня ми находимо таке: „архієрей звертається до натовпу із словами заспокоєння, але його слова впливають тільки частково на одну частину натовпу — меншу, тоді як друга — більша — не хоче його слухати, жаліється і навіть, як передають, дуже нахабно. Натовп поділяється. Невеличка частина іде з архієреєм та губернатором до монастиря служити покайного молебна. Друга частина кричить до неї, щоб вона не йшла, а лишалася на майдані“.

**) Центральний Архів Революції. Канцелярія Харківського губернатора справа № 60 за 1872 р.

боку частини зішлись особи добромисніші і просили мого дозволу кинутися на юрбу, що кидала каміння, та розігнати її, схопивши її проводирів. Одержавши цей дозвіл, чоловіка щось із 300 кинулося на юрбу, яка майже зразу зникла, і таким способом Миколаївський майдан, де є будинок другої поліційної частини, очищено *).

Чоловіка 40 при цьому заарештували. Сталося це біля 8 годин. Так закінчилися вуличні заворушення. Протягом ночі я об'їхав більшу частину міста й не помітив ніде будь-якого скупчення наріду, а другого дня Харків набрав свого звичайного повсякденного характеру **).

Тенденція губернатора показати, що все кінчилося без допомоги війська за сприянням лише „добромисних осіб“ цілком ясна й очевидна. Проте, так „вуличні зворушення“ не закінчилися.

Спробуємо відновити та доповнити картину подій другої половини дня за іншими джерелами.

„О п'ятій годині — сповіщає кореспондент „СПБ Ведомостей“ — я прийшов знову на майдан, народу було чимало, всі здається цікаві. Військо теж все охороняло зруйновану часть. Коли я їхав на цей майдан, то зустрів авангард інсургентів з імпровізованими прапорами й з вигуками: „до другої частини, до другої частини“. Ця часть міститься досить далеко від першої на Миколаївському майдані, до якої виходить її головний фас, другий же фас виходить до вузької вулички. Коли ми приїхали на цей майдан, ні влади, ні війська, нікого не було. Поліція зранку не відважувалася виходити на вулицю. Головний фас, де живе поліцмайстер, був ще цілий, але з боку провулку, де містилося управління частини, цілком розбили. Повторювалося ту ж самісіньку історію, що й з першою частю. Коли все до-

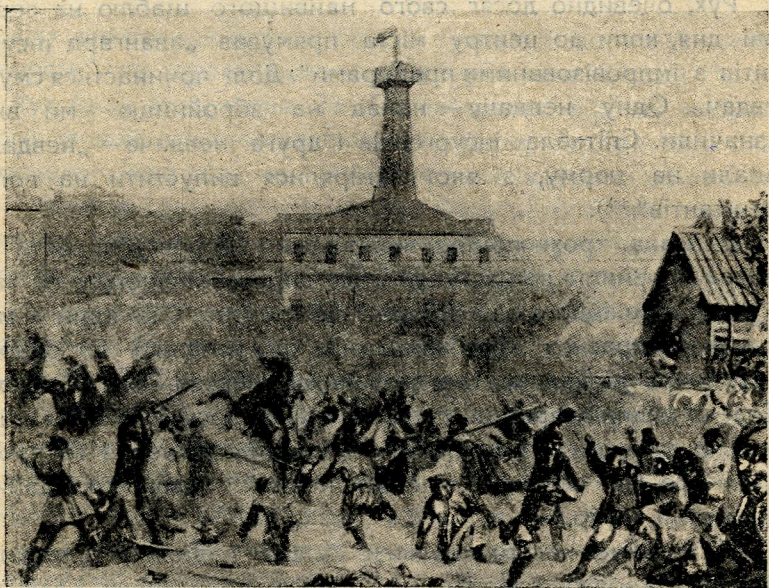
*) Після появи звістки „Правительственного Вестника“, де подано цей факт, в низці газет з'явилася оцінка його. Тільки поодинокі голоси засудили губернатора, що на їх думку заохочував „братовбивчу боротьбу“. Більшість з задоволенням підкреслює цей факт, як показчик того, що „суспільність... може бути найміцнішою та надійною охороною порядку“.

З задоволенням підкреслив цей факт і Олександр II, який, за звісткою міністра внутрішніх справ до Харківського губернатора, проти цих слів в докладі губернатора „изволил собственноручно начертить“:

„факт этот весьма похвальный“.

**) Там само.

силь зруйновано, з'явилися салдати. Оточивши всю часть, військо зупинилося проти юрби, з якої інколи кидали каміння. Тут, здається, це робили хлопчики, бо декого з них ловили й передавали до рук влади. В узенькій вуличці години о 7-й був ще випал з рушниць,—скільки загинуло—не знаю. О 10-й годині вечора я поїхав на залізницю. Обидві сторони лишалися в тому ж стані. Уночі має прийти кавалерійський полк з Чугуєва, чекали й на піших

Юрба нападає на пожежників

з Полтави. З Курського в 11 годин вечора виїхав нагальний потяг і ранком в середу виїхав ще батальйон. Чим це кінчиться—невідомо“ *).

На цьому, як видно, справа не кінчилася. Харківські повсталі робітники та ремесники, не мали зброї. Розгортання подій мабуть присунуло їх щільно до проблеми озброєння себе. Влада передбачала це й „боялися, щоб нарід не розбив складів, де зберігалася зброю, для чого до цих місць поставили посилену сторожу“ **).

Захід далеко не зайвий, бо спробу дістати зброї робили повстанці, але невдало. „Хотіли також — пригадує

*) С.-Петербургские Ведомости“ № 111 від 24 квітня 1872 року.

**) „Русские Ведомости“ № 88 від 25 квітня 1872 р.

Антропов—пограбувати збройниці але їх забито, а зброю вже вивезено“ *).

Та невдача, безперечно, не в тому, що склад забито. Як видно, напад відбито. Це стверджує те, що в списку заарештованих є 13 осіб „затриманих біля збройниць“. Заслуговує на увагу також і той факт, що серед цих 13 заарештованих 7 осіб, цебто понад половину — „харківські міщани та цехові“.

Рух, очевидно досяг свого найвищого щаблю на середині дня, коли до центру міста прямував „авангард інсургентів з імпровізованими прапорами“. Далі починається смуга невдач. Одну невдачу—напад на збройницю—ми вже зазначили. Спіткала інсургентів і друга невдача — „невдало напали на тюрму, з якої намірялися випустити на волю арештантів“ **).

А влада, трохи прийшовши до тями від розгублености та паніки, перейшла до наступу. І вся справа кінчається не так мирно та спокійно, як це показує губернатор. Ось один з малюнків розправи з „бунтівниками“, що вдерлися до одного з будинків, шукаючи там схованого квартального поліцейа. „Тоді до будинку прийшли салдати. Почулось брязкання рушниць, а за ними удари прикладів; крики, стогнання та прокльони все це злилося в один повний жаху, безладний неувяимий гамір.

Намагалися стати на ноги ті, що падали з головами, облитими кров'ю, але, як підкошені, падали знову і вже не підводилися.

Та де, це була лише потрібна і справедлива помста за вбивство в ім'я перемоги права над насильством“ ***).

І таких випадків „перемоги права над насильством“ було мабуть чимало. Тільки за один день 18 квітня заарештовано 102 особи.

Так „надійшла жахлива ніч другого дня“.

Безумовно, що місцевих сил Воронізького полку для приборкання бунту було недосить. Телеграфом покликали казацькі полки, але, поки вони дійдуть, у мешканців посилювалася загроза на можливість нічних нападів та грабіжок

*) Антропов. „Харьковский погром 1872 года“.

**) Там само.

***) Там само.

майна. У ночі сторожа салдат з горністами тривогу не зменшували, а навіть посилювали панічний жах мешканців.

Всі спали не роздягаючись і легко зідхнули, коли ранком побачили кавалерійській полк, що наближався до майдану. Він повільно, але поступово, обіймав майдан, який почав хутко збезлюднювати та який все більше й більше оточувало військо“ *).

VI

Два дні тривав цей „дурний і зухвалий жарт незначної меншости“, як характеризувала цей рух одна з газет **).

Рух було придушено. Та Харків ще не відразу набрав „свого звичайного, повсякденного характеру“. „Третього дня заворушень вже ніде не було. По вулицях ходили збільшені піші та кінні патрулі і тільки зруйновані будинки частей та клапті розкиданих поліційних справ на майданах міста нагадували харківцям про минулий заколот...“

Не зважаючи на повний спокій міста по вулицях все ще затримували різних осіб. Так, кореспондент на власні очі бачив, як о 5-й годині дня на вулиці проти дворянського зібрання часний пристав з жандарським офіцером заарештували двох осіб і повели їх під конвоєм салдат. Один з заарештованих був у „чумарці“, а другий у „жакетці й пуховому брилі“. За чутками їх взяли, обвинувачуючи в підбурюванні до заколоту. Взагалі кажуть, що заарештовано людей чимало“ ***).

І справді. Заарештованих було дійсно „чимало“. Всього заарештували 204 особи. За днями ці арешти розподіляється так:

17 квітня	44 осіб
18 „	102 „
19-20 квітня	28 „
Після 20 квітня	30 „

Половина заарештованих припадає на другий день повстання. Понад 25% заарештовано після придушення руху, як „потрібна та справедлива помста“ та „перемога права над насильством“.

*) Там само.

**) „Русский Мир“ № 112 від 2 травня 1872 року.

***) „Русские Ведомости“ № 88 від 25 квітня 1872 р.

Кого тільки не було поміж заарештованих і які різноманітні мотивування арештів!

Ось — Кабанова Василиса, селянка, її арештовано як „особу, помічену в юрбі наїду біля другої часті, що кричала про визволення її чоловіка“. А ось — Григор'єва Параска, салдатка, яку взято „біля другої часті о 7-й годині ранку... з кошиком, в якому було під хусткою два камені“.

Або наприклад, — Іван Шаповалов — селянин, заарештовано за підбурення словами: „поліцію варто зовсім рішити“.

Або, Козьма Никифоров Чернишов, який „перебував в юрбі, що кидала каміння в квартиру його сіятельства господина начальника губернії і коли Гриневський (якийсь дворянин М. В.) просив його одійти, то він нахабно відповів „шукаємо свого“.

А ось арешт Скрипниченка Спиридона, Харківського міщанина, мотивовано зовсім лаконічно — „затримано... як бунтівника“. Просто й ясно.

Борючись з тими, хто примусив триміти від жаху „сильних мира цього“, влада не зупинилася навіть перед арештом якоїсь Стрільникової Наталі, селянки тільки за те, що вона „має сина Нечипора, головного привідцю та змовника проти влади, і лише „після відшукання сина“ її звільнено, а його, зрозуміло, заарештовано.

Така перша група заарештованих.

А ось і інші. Перед нашими очима: — Шуляков Олексій, Харківський міщанин, під наглядом поліції, який, — як підкреслює поліція, — „признався, що брав участь у заколоті“; Прозоровський Михайло — „звільнений студент Харківського університету, Римаренко Володимир „студент Харківського університету“ та інші.

Енергії та розпорядливості, яких бракувало перші дні заколоту, було досить у дні розправи. Треба було хоч невеличкого підозріння, щоб людина обернулася на арештанта.

У справі про заколот притягнуто за свідків 130 чол. Також досить було невеличкого натякування, щоб людину вважали за свідка. Та й тут не обійшлося без сміху, як от — викликання свідків, яких ніхто не міг знайти й відносно

яких треба було ще довести, що вони (ці свідки) „є в природі“ *).

Тупоголові бюрократи виявили тут чимало „щирости не по розуму“.

Яка ж доля спіткала заарештованих „за участь в за-
колоті“? Після закінчення слідства заарештованих треба було
передати до суду присяжних. Проте, таке розв'язання пи-
тання не було до вподоби губернатору. 22-го серпня 1872 року
він пише таємного листа міністрові внутрішніх справ, що
„немає сумніву,—злочинців виправдають. Вишукуючи за-
соби, щоб запобігти такого шкідливого, незчисленно згубного
своїми наслідками кінця цього діла, я зупиняюсь на
думці про потребу не доводити цієї справи до суду, а вчасни-
ків заколоту притягти до відповідальности в адміністративному
порядку, при чому найвинніших можна було б заслати на
мешкання по далеких губернях. Коли ж цей захід визна-
ють за незручний, то я гадаю за надійніше передати справу
до розгляду іншого, кращого складом суду, де б підчас роз-
гляду цієї справи вирок суду над винними не підпав би
ніяким місцевим впливам. **)

„Щасливий“ кінець справи турбував не тільки самого
губернатора. 16-го жовтня того ж року міністр юстиції також
таємно пише Харківському губернаторові, що „підчас проїзду
через місто Харків, до відому государя імператора дійшло,
що справа про Харьківський заколот мусить хутко надійти
до розгляду судових місць, та що через місцеві обставини
і, особливо, склад присяжних можна побоюватися за пра-
вильний кінець цієї справи. Зважаючи на це „Его Импера-
торское Величество высочайше повелеть соизволил“ довести

*) Так, наприклад, у зв'язку з викликанням декількох свідків, при-
став першої часті повідомив, „що Павла та Марію Мойсеєнкових та
Тимофія Соколова і будинків, належних їм, у першій часті не вия-
влено“. Отже, десь загинули не тільки люди, але й будинки.

Ще більший курйоз трапився у тій же першій часті. Пристав
першої часті серйозно повідомив, „що місцевости Шишков, де
мешкає Горпина Степанова Усова—у першій часті не виявлено“
Десь загинула уся місцевість. Було від чого зметушитися. З цього при-
воду надіслано спеціальне запитання до всіх частей. Негативну
відповідь одержано від інших частей. Місцевости Шишков „не-
виявлено“.

**) „Центральний Архів Революції. Канцелярія Харківського губер-
натора справа № 60 1872 р. ар. 85.

до відому міністерства юстиції це, з тим, щоб вишукати якийсь інший засіб для забезпечення правого суду в цій справі“^{*)}.

На цей лист міністра юстиції губернатор поспішає відповісти вже 26-го жовтня. Він цілком пристає на думку міністра й підкреслює, що коли б заколот припинився 17-го квітня, тоді б питання було легше і простіше, але продовження заколоту й 18-го квітня, коли безпосередня причина заворушення (дії Шмельова) не могла вже діяти, ставить питання, щоб як слід наказати винних, „чтобы другим не повадно было“. Закінчує свій лист губернатор повторюванням своїх серпневих пропозицій — розправитись з арештованими в „адміністративному порядку“, або принаймні — передати справу до іншого міста.

На чому кінчилася ця справа, що спіткало в дальшому арештованих — нам поки невідомо. У всякому разі мабуть здійснилася „перемогу права над насильством“.

V

Який був дійсний характер руху 17-18-го квітня? Чи був це дійсно хвильовий вибух гулящої юрби, розлючуваної діями поліції, який раптом спалахнув і також раптом згас? Чи ми маємо тут справу з рухом, який коли й не виникнув „за планом“ революціонерів, але в якому вони все ж таки брали безпосередню й активну участь? Оскільки правдиве повідомлення, що промайнуло у „Московских Ведомостях“ про студентів агітаторів, що сильно підбурювали юрбу? Чи не випадково поміж арештованих було декілька студентів?

Така низка питань постає перед нами.

Щоб відповісти на ці питання, нам доведеться ще раз звернутися до наявних джерел та добре їх проаналізувати. Коли читаєш джерела першого роду, офіційні документи, то бачиш, як від одної ланки до другої, від поліційних рапортів до доповіді губернатора цареві, від губернаторського „всеподаннейшого“ доповіді до повідомлення „Правительственного Вестника“, іде процес „кастрування“ подій 17-18 квітня, зменшення їхніх розмірів та перекинування їх характеру. Так, приміром, всього заарештовано було 204 осіб; губернатор у своєму докладі подає цифру 150, а в „Правительственном Вестнике“ подана цифра — 80 осіб. Далі губер-

^{*)} Там само 140-141.

натор нічого не повідомляє про те, що першу часть руйновано ще 17-го квітня, між тим, як низка кореспонденцій це стверджує. Говорячи про напад на другу часть, губернатор зазначає, що тільки „невеличка частина юрби встигла вдертися до будинку й, викинути звідти декілька в'язок старого архіву“, припускаючи на цей раз „відхилення від істини“. А скільки пропусків та утаювань є в офіційних документах? Треба тільки пильно придивитися до доповіді губернатора цареві, до першого проєкту цього доповіді та поправок, внесених до нього підчас редагування, щоб побачити наочно тенденцію зменшити розмах та розміри руху“*).

Не тільки подавалося невірну інформацію про Харківські події „суспільству“ (що цілком зрозуміло), але й офіційні інстанції подавали одна одній невірні розміри руху у своїх інформаціях (що також цілком зрозуміло і природно для царської адміністрації).

Та, як ми вже зазначали, не тільки зменшувалося розмах та розмір руху, але й перекручувалося його характер. Вперто відмовляли в будь-якому політичному характері, його теперішнє слідство — читаємо ми у „Правительственном Вестнике“ — і одержані відомості про перебіг та вірне значіння вуличного заколоту в місті Харкові встигли вже до певної міри виявити, що ці заворушення не мали політичного відтінку і що їх справедливо треба приписати розпорядженню пристава Шмельова, якому не можна найти виправдання**); поведінка його й стала за головну причину обурення юрби та забуття нею почуття повинности, порядку та підкорення владі“***).

Так намагалися висвітлити рух офіційні джерела, запевняючи себе й інших, що „заколот цей не мав політичного характеру“. Згідно з цим повторювали джерела другого

*) Дивись прикладений на кінець доклад губернатора цареві та міністрові внутрішніх справ.

**) В тому ж повідомленні „Правительственного Вестника“ зазначено, що пристава Шмельова усунено з посади і після закінчення слідства його віддається під суд“. У таємному листуванні, що було потім в жовтні місяці між міністром юстиції та Харківським губернатором, міністр настоює на тому, щоб пристава Шмельова віддано під суд в першу чергу, до арештованих, щоб таким робом вплити „на сприятливу“ (ц. т. в розумінні засудження обвинувачених) ухвалу суда присяжних. Чи віддано під суд Шмельова — невідомо.

***) „Правительственный Вестник“ № 101 від 29 квітня 1872 року.

роду, — газети. Коли перші дні — 23-го та 24-го квітня — в газетах можна було бачити такі рядки, як „агітатори сильно підбурювали нарід“ — („Московские Ведомости“ з 23-го квітня), або „ми зустріли авангард інсургентів з імпровізованими прапорами“ („СПБ Ведомости“ з 24-го квітня), то через декілька днів самий тон та характер повідомлень змінюється. Всі газети від ліберальних до чорносотенних починають дружньо заперечувати участь революціонерів, зокрема студентів в Харківських заворушеннях (дуже можливо, що така „зміна віх“ відбулася не без натиску відповідних органів „коим этим ведать надлежит“).

„Кореспондент твердо запевняє, що підчас всього заклоту будь-яких агітаторов в юрбі не помічалося“ — повідомляють 26-го квітня „Русские Ведомости“, в тому ж номері, в якому декілька рядками нижче говориться про арешт 19-го квітня „двох осіб, обвинувачених у підбурюванні до заклоту“. Так газета не погодила обидві кореспонденції.

Кажучи про ту ж тему, — про участь студентства в заклоті, — „СПБ Ведомости“ 25-го травня зазначають на основі повідомлення Харківського кореспондента „Русского Мира“ що „в місцевому суспільстві йдуть зараз гарячі суперечки про те, чим саме обмежувалася участь студентів у святковій, катастрофі“, і підкреслює, що це питання „розв'язано вже офіційно на користь молодого покоління“, бо „дійсно перебуваючи ввесь час на місці дій, даючи собі самий малий час для обіду і повертаючись пізно ввечері, коли зворушення починало стихати“, кореспондент, „скільки не спостерігав, але не бачив студентів в юрбі бунтівників; кидали ж каміння і брали участь у заклоті переважно люди прості і особливо хлопчики, років 15-16 та й того менше. Та проте, — продовжує той же кореспондент — у нас, на місці, ніхто не мав сумніву, що в усьому цьому не було нічого політичного, а тільки був простий прояв незадоволення народу, роздратованого поліцією, розпущеність якої рідко хто заперечує“ *).

Далі ми повернемося ще до кореспонденцій „Русского Мира“, що не стверджують подібні висновки, а зараз звернімося до іншої газети — „Современные Известия“, — що подають один надзвичайно характеристичний „факт“, характеристичний, як спроба „виправдати“ рух, навіть вигадавши деякі факти. „Розміри заклоту набрали жорстокого характеру. Поверну-

*) „С.-П. Ведомости“ № 142 від 25 травня 1872 року.

лися до першої частини і все там зруйнували. Але ось факт і що ви проти нього скажете?.. Портрет государя не торкнули". І, захлинаючись від щастя, газета далі робить такий висновок:— „з вищенаведеного найпримітніше та найкрасномовніше, на наш погляд, є те, що портрет государя не торкнули. Не зважаючи на розлютування і на все руйнування кількома нападами повагу „до височайшої особи“ не втратила навіть ця юрба. Здається, що це є кращий ключ до пояснення заклоту, а разом і найкращий доказ, що звістки про агітаторів мабуть ґрунтуються тільки на поспішних здогадах"*)

Але ця сентенція виявилася, як тільки „поспішний здогад“ „Современних Известий“. Цей факт, поданий також і в повідомленні „Правительственного Вестника“, не стверджується навіть офіційними джерелами. Про нього нічого не говорить і губернатор у своєму звіті. Навпаки, він говорить про „повне зруйнування“ першої частини й зазначає, що не зайняли тільки коней та пожежну в'язку. А „це“ далеко не є портрет царя. Більше того. Пристав Логвинов у своєму рапорті простолишно показує, що юрба, коли удерлася до першої частини, то зруйнувала все, „не жалуючи святих образів“. Правда, він нічого не говорить про царський портрет. Але, мабуть, цей портрет спіткала та ж сама участь, що і „святі образи“. Так поліцейний рапорт обернувся на справжній донос на газети, викриваючи їх. На „великий жаль“, „уважение к высочайшей особе“ втратила „ця юрба“.

Повідомлення „Правительственного Вестника“ з'явилося 29-го квітня **). А вже напередодні — 28 — з'являється у „Бир-

*) Наводимо з кореспонденції, вміщеної в „СПБ Ведомостях" № 113 від 26 квітня 1872 р.

**) Таке запізнення, через 11 день, появи цього повідомлення пояснюється мабуть запізненням подачі від губернатора відомостей до Петербургу. Вже 18 квітня о 11 годині ранку, Тімашов надсилає шифровану телеграму Харківському губернаторові: „Чому од вас немає телеграм про події. Зараз же телеграфуйте якнайдокладніше. Губернатор чомусь не поспішав, а Петербург тим часом „нервувався“. 20 квітня губернатор одержує телеграму, що „за височайшим наказом учора виїхав генерал-ад'ютант Мезенцев, щоб зібрати відомості про заклот для доповіді государеві“. 24 квітня до Харкова летить телеграма: „Надзвичайно незручно, що не маю досі відомостей про заклот. Газети подають подробиці, які не можна перевірити—прошу поспішити. Тімашов. І нарешті 25 квітня коротенька телеграма: „донесіння про заклот одержано“.

жевых Ведомостях“ кореспонденція, що була коротеньким конспектом доповіді губернатора або повідомлення „Правительственного Вестника“ (мабуть один з цих документів „любезно“ було дано газеті до появи офіційного повідомлення), яке підкреслює, що самі мешканці розправилися з бунтівниками і тільки образи лишилися цілими. Ця кореспонденція зазначає „ропорядливість, відважність та надзвичайну стриманість у стосунках з народом“ губернатора. Мабуть вміщенням цієї кореспонденції хотіли дати „базу громадської думки“ під урядове повідомлення, що з'явилося наступного дня, й показати, що в оцінці Харківських подій між „державою“ та „суспільністю“ немає розбіжності *).

За натиском „громадської (і не тільки громадської) думки“. і „Московские Ведомости“ поспішили виправити свою „политическую опечатку“. 24-го квітня вони подали таку кореспонденцію: „Смутна пригода не мала на собі будь-якого відбитку чогось політичного, соціального або наперед накресленого. Сутичка ця була цілком випадкова. Вона скоїлася з одного боку через хвилювання пристрастей підпилої юрби, з другого — через необережні розпорядження поліційного начальства, там де треба було б обмежитись тільки одними попередженнями та заходами обережності.

Доказом цьому є те, що уся розлютованість юрби очевидно належала тільки низам суспільності та скеровувалося її виключно на поліцію. Ні на будинки мешканців, ні на крамниці, або які інші громадські установи не було жодного нападу.

Так, юрба лютувала біля першої та другої частин; надвечір вона розходилась і вночі були повна тиша та спокій.

Навіть третю поліційну частину юрба лишила цілою, бо вона не брала ніякої участі в приборкуванні черни“. Отже, всі вільно ходили по місту не боючися якихось нападів. Коли ж і було декілька нещасних випадків, то це тільки першого дня заколоту, в бійці народу з поліцаями, коли й

*) До своєї кореспонденції „Биржевые Ведомости“ подали таку цікаву передмову, (що має мабуть за одне із своїх завдань пояснити запізнення — тільки 28 квітня — появи кореспонденції: „переконавшись в справжньому характері та причині Харківського заколоту ми тепер друкуємо одну з наших кореспонденцій, що є найдостовірніша і яка всю справу подає вірно й не під впливом хвилини“.

зовсім сторонні в цій справі особи могли постраждати від випадкового перебування на місці заколоту“ *).

А таки перше повідомлення „Московских Ведомостей“ про агітаторів було значно правдивіше, ніж друге, що спростовувало перше. Не вважаючи на всі зусилля, участі та ролі революціонерів в Харківських подіях не змогли й не зуміли приховати, ані офіційне джерело, ані газети.

Вже в своєму докладі губернатор примушений був визнати, що хоч політичного характеру ця нещасна пригода й не мала, але не можна не бачити відтінку між заворушенням обох днів. Першого дня діяла переважно п'яна юрба, роздратована безглуздим розпорядженням пристава Шмельова, другого ж дня помічалось керівників і якусь організацію в самому заколоті“. В чернетці доповіді є й продовження цього речення — „наприклад, затримано на майдані студента ветеринарної школи з кинджалом“. Та, дописавши ці слова губернатор, мабуть, злякався. Бо „студент з кинджалом“ визначав не тільки „якусь організацію підчас заколоту“, але й говорив про участь студентства в русі, про спробу з їхнього боку впорядкувати заколот. Ці слова закреслено й вони до доповіді, надісланого до Петербургу, не попали.

Заперечуючи участь студентства в русі і даючи характеристику учасників „заколоту“, газета „Русский Мир“ сама себе викрила. Ось які надто цікаві рядки ми там знаходимо: „з кого переважно складався бунтівний нарід? Старих людей було дуже мало, а коли вони й були, то переважно п'яні. Далі, решта юрби складалася з хлопчиків, віком від 14—до 25-ти років. Вся майже молодь належала до ремесників. Червоних сорочок та „піддъовок“ майже не було видно, а їх заміняли довгі „сюртуки“, „чинарки“, „казакіни“ і „жілети з рубахою на випуск“. Безпосередньо звертали на себе увагу молоді люди, які належали манерою триматися, а також і одежею до людей з темного світу. Ці особи не схожі на прикажчиків, далеко не скидалися на студентів, а саме були тими, які постійно перебувають по великих містах, збираються нібито вчитися, нібито щось робити, але ніяк не доберуть собі занять. Частенько одержують утримання від батьків, обманюючи їх про зарахування до якогось учбового закладу, навіть іноді склавши вступні іспи-

*) „Московские Ведомости“ № 100 від 24 квітня 1872 р.

ти, склавши, вони вступали до будь-якого відкритого шкільного закладу, а потім цілі місяці їх вважалося за вихованців аж до наступного академічного півріччя, коли їх звільняли за неплатіж грошей, та за невідвідування лекцій. Цих осіб було чимало і ці особи були головними проводирями всіх наслідків. Люди напівголодні, бездільні, без аби яких моральних переконань, але з претензіями на якусь вигадану сучасність, вони завжди готові на все, не заради якоїсь ідеї, хоч і не здійсненої, але благородної своїм змістом, але заради „бравурства и праздности“. Справу можна було закінчити ще за першої появи губернатора, але згадані вчителі, скористувавшись випадково з незадоволення народу, почали збирати та підбурювати гулящу юрбу молодого люду...

На превеликий жаль, треба сказати, що в цій несподіваній історії досить яскраво відбився той ниций напрямок молоді нашого нижчого стану та стану перехідного на середній, який (напрямок) зростає й живиться на найнижчому ступені моральних якостей і прибивши себе гучними бродячими фразами, що постали в розумі дешевих літераторів, приглушив в собі всі кращі сторони душі та розуму людина, яка зросла на моральних засадах і розвинулася не на легкій науці знання тільки якогось виробництва *).

І коли тепер знову звернутися до аналізу складу заарештованих, то участь у русі революціонерів стає зовсім безперечною. Тут ми знайдемо і потвердження повідомлення „Московских Ведомостей“ про агітатора — „виключений студент“, — бо такий виключений студент був в списку заарештованих. Тут ми знайдемо двох студентів, одного вихованця духовної семінарії, 4-х дворян, 3-х синів священників, одного сина якогось полковника. Ось всі ці сини мабуть і були тими „людьми з темного світу“, які... одержують утримання від батьків, обманюють їх“ і які мають „претенсії на якусь вигадану сучасність“. Кажучи ясніше та простіше, безперечно, що це й були люди зв'язані так або інакше з революційними організаціями та революційною роботою.

Це примушений був визнати й губернатор у своєму листі до міністра юстиції з 26 жовтня. Тому він так і напосідає щоб вжити заходів, які забезпечували б, „потрібну та

*) „Русский Мир“ № 112 від 2 травня 1872 року.

справедливу помсту“, цебто, достатньо сувору кару для „бунтівників“.

„Не заперечуючи провини пристава Шмельова — пише губернатор, — дії якого дійсно призвели юрбу до буйливих та самоправних вчинків що виявились в заколоті 17 квітня, я вважаю, що заколот наступного дня не можна цілком приписати вражінню, справленому незаконним розпорядженням цього поліційного урядовця, а радше й більше їх треба шукати в тих несприятливих щодо заховання громадського порядку, в людности кожного великого міста, а в Харкові, на жаль, більше ніж в якому. Хоч у заколоті, як 17-го так і 18-го квітня не було ніякого політичного характеру, а тим паче заздалегідь до початку заколоту підготованого, але очевидно, що другого дня юрбу підбурювали, а почасти й керували того сорту особи, які дуже раді скористатися з кожного сприятливого випадку, щоб порушити законний порядок *) та створити труднощі для уряду“ **).

Всі наявні матеріали та документи, та ті, що виходять від „влади“, як і від „суспільности“ — цілком безперечно визначають участь в русі не тільки „чумарки“, але й „жакетки з пуховим брилем“.

VI

Який вплив справили події в Харкові та який резонанс був від них в урядових та громадських „сферах“? Як реагувала преса та уряд на ці події? В чому саме вони бачили причину „заколоту“?

Низка газет відгукнулась на ці події присвятила їм передовиці. Значний інтерес являє собою передова, вміщена в номері 116 „Петербургских Ведомостей“. Подаємо її повністю. Ось вона:

„Нотатка „Правительственного Вестника“ про Харківський заколот справила всюди, як і слід було на це чекати, досить гарне вражіння. Вона заспокоїла суспільство, яке звикло за таких випадків побоюватися сумних наслідків, а разом з тим і ствердила те, що всі досить добре розуміли,

*) У чернетці листа є закреслені слова „виявити протиурядові прагнення“. Як видно слова „створити труднощі для уряду“ — показалися губернатору менш жакливими.

**) „Центральний Архів Революції“. Канцелярія Харківського губернатора. Справа № 60 за 1872 рік. ар. 142.

Що харківські події були виключно „продуктом“ нашого російського життя і що їх не викликано штучним підбурюванням будь-яких агітаторів, які начиталися закордонних книжок та задумали перетворити русаків на еспанців та французів. Вона виявила також цілком раціональне реагування на Харківські події й урядових сфер.

Все це дуже потішливо й дуже важливо на практиці. Кола, необізнані з російським життям взагалі та з провінційним зокрема, частенько мають нахил шукати за морем ключа до видатних великих подій цього життя. Ці явища частенько прикидалося до того, чого тепер особливо бояться командні кляси західньої Європи і все вважалося таким чином розгаданим, хоч наше життя зовсім не має тих умов за яких можливі небезпечні явища західнього життя.

Європа зараз боїться соціальних збурень. Після багатьох політичних змін, завдяки величезному розвитку промисловости та надзвичайному збільшенню людности на порівняно невеликому терені, різні верстви людности перебувають у певних натягнених стосунках один до одного. Ні цих змін, ні величезного розвитку промисловости Росія не знала й не знає, замість надзвичайного збільшення населення на порівняно малому терені, вона має зовсім протилежне—величезну просторість і порівняно рідку залюдненість. Та за всього того ви знайдете у нас людей і цілі громадські гуртки, які багато читали закордонні книжки та газети й засвоїли собі ті ж самі страхи і ті ж самі способи пояснювати надзвичайні явища російського життя, які увійшли до побуту Заходу, завдяки природнім історичним та соціальним умовам. Та й там за всіх справжніх причин до страху, нерідко виправдується відоме прислів'я, що „у страха глаза велики“. Але й там ці побоювання частенько бувають надто збільшені. Під впливом жаху міжнародній громаді вже надано там якихось міфічних розмірів. Вона майже всюди присутня, як „шапка невидимка“ й мало не літає по всьому світі на „килимі самольоті“. Усяка тривожна подія завжди виходить з неї, хоч би факти доводили лише її безсилля вийти з царини неясних економічних теорій і створити щось міцне, крім поодиноких страйків. Навіть померлу Паризьку Комуну вважали виключно за його справу, а тим часом дослідження показали, як мало вона була в добрій злагоді з цим товариством і який хаосом являлася.

Повторюємо, на Заході, де завдяки певних умов суспільство роз'їдає глибока незгода між різними його верствами, цілком зрозумілі не тільки поважні побоювання, але й збільшені страхи. Навпаки, за наших умов вони є цілком штучні й пояснюються їх чужоземним, переважно французьким, вихованням багатьох кіл нашого суспільства. Не мавши реальних причин до побоювань, ми створюємо собі примари за чужоземним зразком і спішимо забезпечити себе від них, тоді як своєрідні умови та дані нашої дійсності, можуть бути у нас під руками, коли б ми тільки краще знали нашу історію та нашу сучасність.

Та й на цей раз справа не обійшлася у нас без тих припущень на закордонний зразок, які тільки могли заплутати цілком ясну справу. „Московские Ведомости“ вже заговорили про якихось агітаторів у Харкові, нібито можна кільком агітаторам враз настроїти певним способом цілу юрбу, значну частину населення в велелюдному місті. На щастя, ніхто не пішов за ними до Парижу, Марселю, Ліону або Мадриду, щоб там винайти розв'язання харківського заколоту. Всі зрозуміли, що наше отчинне середовище має достатню кількість даних для пояснення, крім якоїсь непрошеної агітації, якихось недоростків або шукачів пригод. Смішно доводити, що Харківські бунтівники 17-го та 18-го квітня не належать ні до жодної з європейських партій, що це не карлісти, не орлеаністи, не республіканці та не соціялісти. Ніякого прапора вони не підіймали, ніяких проклямацій не писали. Це звичайні руські люди, розлютовані на місцеву поліцію. Не розбираючи навіть тієї, між іншим, дуже важливої, обставини, оскільки слушне їхнє роздратування в даному разі, досить порівняти все відоме нам про поліцію у провінції, щоб визнати великі ненормальності щодо її складу та ставлення до публіки. Ненормальності ті так впадають на очі, що помітити їх можна було й без харківської історії. Безперечно, двохденне заворушення юрби у Харкові було незаконне; але ми не про те говоримо.

Нам тепер важливий не один тільки цей окремий випадок, але те загальне питання, яке природно з його впливає — питання про те, оскільки поліція у провінції відповідає тим вимогам часу, які, природно, постали після різних реформ останнього часу.

Протягом 10-ти років — в країні скасовано кріпацтво, запроваджено земські та нові міські установи, публічний суд; а поліція в провінції лишилася зі своїми старими звичаями, складом та заходами. Подібні дисонанси, звичайно, викликають більш-менш серйозні сутички. Така сила речей, яку не можна заперечувати і яка потребує надзвичайної уваги та спокійного, бестороннього вивчення. Допотопний звичай нашої провінційальної поліції розганяти юрбу пожежними трубами тощо і вважати себе майже невідповідальною в таких випадках зберігся в усій своїй силі навіть в такому великому і відносно освіченому місті, як Харків. Все поступило в нас вперед останніми часами. Самої тільки провінційальної поліції цей рух мабуть не торкнувся зовсім, або торкнувся дуже мало. Грубі звичаї, неможливі за нашого нового законодавства в її колі ще не втратили своєї дикої первісності.

З цілої душі бажаємо, щоб наше губернське начальство звернуло серйозну увагу на цю важливу обставину і цим запобігло надалі подібних історій, причина та корінь яких не десь за морем, але в них, в усіх нас під руками“ *).

А наступного дня нова передовиця „Петербургских Ведомостей“ знову ж повертається до тієї теми.

„Історію Харківського заколоту—запевнює передовиця—нині вже досить вияснено. Чутки про агітаторів з молоді, про постріли з револьверу і т. і. жахи, якими вже почали страхати публіку московські алармісти, спростовано спільними відгуками всіх кореспондентів і навіть повідомленням „Правительственного Вестника“. Певний є той факт, що всі ці сумні події викликано сутичкою з поліцією“. Пояснюючи цю сутичку „нерасположением к провинциальной полиции“ і подавши характеристику „дурного состава полицейских чинов“ та їх „образа действий“ передовиця продовжує:— „Нам можуть сказати, що такий лад існує давно, а харківські події відбулися вперше. Але це цілком зрозуміло. Маса нашої людности, так міської, як і сільської, тільки останнього часу почала виходити з-під кріпацтва та неподільно зв'язаних з ним порядків. Тільки тепер вона бачить суд, який по-людському обходиться з найтяжчим злочинцем,

*) „С.-Петербургские Ведомости“ № 116 від 29-го квітня 1872 року.

„СПБ Ведомости“ були органом ліберального напрямку.

тільки тепер вона знаходить оборону на суді проти тих зневаг, які раніше всім так миналися.

Чи дивно, коли нині серед неї розвивається почуття людської гідності настільки, що образа від поліцаїв здається їй не такою легко терпимою, як раніше? Ми погоджуємося, що це почуття людської поваги в харківській історії також проявилось в нетерпимій формі. Та щоб усунути такі форми потрібен інший вихід; треба установити, налагодити між поліційними чинами та міською людністю такі стосунки, за яких кожне беззаконня поліцаїв було б вчасно і обов'язково покарано. Навряд хто буде заперечувати, що кожному легше та приємніше шукати суда та розправи для свого задоволення, ніж самому розправлятися та ставити себе під удари та струї пожежних труб *)“.

Занадто цікаве й реагування „Русского Мира“ на Харківський заколот. „Все переконує нас—запевнює в передовиці „Русский Мир“,— що заколот почався випадково і його не підготовлювали якісь агітатори **).“

„Русский Мир“, подавши такий висновок, далеко не заспокоївся. Навпаки, він турботно зазначає, що „ця подія не тільки не полегшує вражіння, справлене заколотом, але посилює його. Та й дійсно, невже у нашому сучасному суспільстві стільки накопичилося горючих матеріалів, що тимчасовий вибух невеличкої юрби може розпалити пристрасті та прилучити цілі маси до заколоту, і вже не хвильового, але многоденного, який призводить до нападу на установи та доводить нерозумну масу до руйнування будинків. Коли це так, то чи не доведеться пережити й іншим містам через невеличкий час те, що пережив Харків“.

„Повідомлення „Правительственного Вестника“—мабуть за недоглядом редакції газети“—продовжує „Русский Мир“—написано в найспокійнішому тоні, нібито в Харкові скоїлися якісь дрібниці і в цих дрібницях винний якийсь часний пристав,—тоді коли не тільки вуличний заколот (щоб припинити його доводиться вживати збройної сили та стріляти в нарід), але й сама можливість такого заколоту вже являє собою неспокійний дуже симптом ***).“

*) „СПБ Ведомости“, № 117 від 30 квітня 1872 року.

**) „Русский Мир“ № 112 від 2 травня 1872 року.

***) Там само.

Отже, перше, що відчула ця газета, це—страх за те, — „чи не доведеться пережити й іншим містам через невеличкий час те, що пережив Харків“.

Стверджуючи, що „причина та корінь“ Харківських подій „не десь за морем... а в усіх нас під руками“, розглядаючи ці події, як „продукт нашого російського життя“, і будучи цілком правдивими щодо цього, ці газети, „причину та корінь“ бачать не в усьому ладі соціальних відносин царської Росії, але в поліції. „Заколот в Харкові 17 та 18 квітня—є явище цілком природно можливе на всякій даній місцевості Росії за сучасної організації поліції *)“,—ці твердження одного журналу в тій або іншій формі, тими або іншими словами та фразами є твердження усієї тодішньої преси. Звідси випливає й висунена низкою газет вимога реформи поліції.

Цікаву позицію в цьому питанні посів „Громадянин“ **).

Він, насамперед, констатує, що „Росія, нова, вільна; далі—має поліцію стару, доби крестницьких та кулацьких прав. Суть справи не в тому,—зазначає автор статті,—чи змінять пристава Шмельова, бо цього часного пристава—хоч змінять його сьогодні або завтра, то замінять таким самим; бо він тільки вівіска, вираз цілої установи в Росії“. Авторіві стає „страшно“—не тільки „тому, що всяка така справа має свої нещасні жертви“, але й тому, „що перелякана суспільність, не знаючи спочатку добре в чому справа, починає вірити байкам, а байки ці мають завжди своїми наслідками тінь, що падає на все суспільство, на молодь, а в місті з університетом,—на студентство; кожний пояснює і тлумачить, як розуміє, та кричить більш за все про те, що в кожному такому вияві безглуздя поліції слід бачити ознаки наближення революції й „доказ жорливого революційного настрою нашого суспільства“.

*) Уривок подаєм ми з журналу „Беседа“—орган слав'янофільського напрямку—за 1872 рік. Взято цей уривок з книжки п'ятої (травневої) цього журналу „Беспорядки в Харькове 17 и 18 апреля“.

**) „Громадянин“—помірно-консервативний орган.

Нижче подаємо уривки з уміщеної в № 17 від 30 квітня 1878 року передової статті „Наша полиция (по поводу Харьковских беспорядков)“. Статтю підписано К. В. Мещерський, але, як видно, вона належить видавцеві „Громадянина“ відомому князеві В. П. Мещерському.

„А тимчасом — продовжує передовик — „ларчик просто откривался“. Вся серйозність подій... у стані нашої поліції... шукати для пояснення того або іншого факту привідців, агітаторів, або підпільних агентів інтернаціоналки так само даремно, як і безгрунтовно. Той факт, що стара, ні до чого не здатна поліція в певному місці стоїть серед нового життя, нового суспільства, — ось головний агент агітації та головна причина всіляких заколотів, бо цей факт і примушує суспільство до самоправства“...

Як бачимо, „Громадянин“ так само, як і інші газети, „все лихо“ бачить в поліції. Щоб усунути це лихо (і не тільки „це лихо“) він пропонує досить цікавий план реформи поліції та організації двох видів поліції — постійної та надзвичайної.

„Постійна поліція — та, яка охороняє лад в місті на постійних своїх місцях“ — визначає характер та призначення цього виду поліції „Громадянин“. Для створення її пропонується, „щоб на два або три роки, приміром, певне число найкращих військових нижніх чинів з полків, розташованих в певній губернії, призначалося для складання поліцейної міської команди в губерському місці, з призначенням цим „чинам“ певного збільшеного окладу“.

„Надзвичайною ми зовемо ту поліцію, якої кожне місто потребує для охорони ладу на випадок скупчення народу з якогось приводу“ — так характеризує автор другий вид поліції, надаючи безперечно невизначеному та розпливчатому виразу „скупчення народу з якогось приводу“ — цілком певного розуміння та змісту.

„Нам здається можливим — пише далі Мещерський — створити поліцію надзвичайну на засадах громадських, для охорони ладу всюди й завжди, коли буває наплив народу в якомусь місці губерського міста. Приміром, на випадок пожеж, ярмарків, народніх гулянок і т. ін. Щороку певну кількість мешканців могло б вибирати міське суспільство із свого середовища для складання комплекту міської поліцейної охорони з тим, щоб кожний жив у себе в хаті, при своїх заняттях, але з'являвся тільки на випадок призову на пункт, де за сигналом призначалося б команді зібратися та надійти до розпорядження головного поліцейного начальника міста“.

Автор по-просту пропонує створити щось на примір клясової територіальної поліції. Тут, бачимо, враховано

не тільки досвід ролі гвардії підчас французької революції, але й науку Харківських подій. Він підкреслює той факт, що частина мешканців допомогла ліквідувати ці події, як „явление весьма знаменательное и отрадное“ і зазначає, „що цей факт надзвичайно багато має змісту — він доводить, що суспільство Росії являє моральну та розумову силу, яка цього останнього часу настільки зміцніла та розвинулася, що в усіх випадках може бути найнадійнішою та найміцнішою охороною ладу, та що—отже—уряд може далеко краще покласти на таке суспільство з безумовним довір'ям, ніж побоюватися появи агітаторів та ворогів ладу з цього суспільства“.

„Насамперед—закінчує Мещерський свою статтю—дуже потрібна поліційна реформа в велелюдних містах. Причин цього чимало, але найголовніша з них, для всякого, хто цінує все те гарне, що ми набули в Росії протягом часу, полягає в попередженні сумних хвилювань з двох поглядів: поперше як заколотів, та подруге, як приводів під впливом тривожно настроєної думки шукати агітаторів в Росії та легкодумними словами кидати тінь на всю суспільність або на частину цієї суспільности“.

Тремтючи перед думкою: „Чи не доведеться пережити й іншим містам... що пережив Харків“ хапаючись за всяке повідомлення, з якого було б видно, що „повагу до височайшої особи“ не втратив ще народ, преса не пішла далі вимоги реформувати поліцію.

Царат також по-своєму взяв до уваги науку Харківських подій, тільки ще мізерніші були його висновки з цієї науки.

В червні місяці 1872 року міністерство внутрішніх справ розіслало обіжного наказу „О выведении из употребления полицейской меры—поливания народа водою и проездки пожарной команды для разогнания толпы“. Така була перша „реформа“, подана народові безперечно під впливом квітневого заколоту в Харкові. А за нею прийшла і друга „реформа“.

18 липня з'являється „Высочайшее повеление о новом порядке действий военных и гражданских властей во время усмирения беспорядка“. Цим „повелением“ надано було повної самостійності військовій владі та значно урізано права та уповноваження цивільної влади, цебто, на час

„усмирення беспорядков“ проголошувалося військовою диктатуру *).

Отже, коли преса бачила гарантію від „безглузлого“ народнього „бунту“ у реформі поліції та навіть у створенні спеціальних кадрів надзвичайної поліції з „добромисніших“ елементів, то царат цю гарантію бачив у забороні „поливати нарід водою“ та в установленні військової диктатури на час заколотів.

Царат і на цей раз лишився вірний собі.

*) Проти цього нового порядку енергійно висупив Харківський губернатор.

Між іншим, Крапоткін у своїх „Спогодах революціонера“ подає, що м'ягкий спосіб дій Харківського губернатора схвалено у Петербурзі. — „Спасибо. Ты поступил согласно моим собственным желаниям“, сказав за словами П. Крапоткина, Олександр II коли Харківський губернатор з'явився до нього, щоб розповісти про заколот у Харкові.

Але мабуть, все ж таки дії губернатора не відповідали „собственным желаниям“ Петербургу. В наслідок і з'явилося „высочайшее повеление 18 июля“.

VI. ДЕЯКІ ВИСНОВКИ

Харківський „бунт“ безперечно є великий епізод класової та революційної боротьби на початку 70-х років. Іколи дехто дозволяв собі говорити про нього, як про „глупую й дерзкую шутку незначительного меньшинства“, то багатьом дуже багатьом вже здавалося, що над Харковом має прапор комуні, й вони з острахом ставили питання — „Чи не доведеться пережити й іншим містам через недовгий час те, що пережив Харків“.

Бідність та скупність наших відомостей про Харківський бунт не дозволяють повністю визначити мету руху. Безпосередньо рух було скеровано проти поліції. Та й у цьому „поліційному погромі“ яскраво виявилось не звичайне обурення з вчинків якогось поліційного урядовця, але соціальний протест, що знаменував собою втрату „поваги до височайшої особи та „втрату почуття повинності, порядку та підкорення владі“.

Характерною рисою цього руху, що досить наочно проступає підчас ознайомлення з ним, є висока організованість його. Цікаво його в цьому відношенні порівняти з іншим „бунтом“—Ростовським бунтом 1879 року. Там було цілком стихійне обурення, яке перетворилось на простісіньку грабіжку з участю люмпенпролетарських та погромних елементів.*).

*) Ось як описує цей бунт Невський: „за привід цих заворушень був арешт поліційним урядовцем на очах у юрби якогось робітника, що крикнув народові: „Братцы, заступитесь, изувечат меня в части!“ Цього було досить, щоб робітники кинулися одбивати заарештованого.

Поліція відповіла опором та загрозами й потягла заарештованого до часті. Юрба, що все зростала по дорозі, підійшла до поліційної часті і через декілька хвилин якоюсь колодою розбила ворота, як тараном, розгромила участок. Городовики, зробивши декілька

Тут,—нема жодного випадку грабіжки. Влада та тодішня преса безперечно „з великим задоволенням“ обернули б один випадок грабіжки на десятки та сотні випадків, на повну грабіжку, тільки щоб замарати рух, подати його як звичайний погром п'яної юрби. Між тим не зважаючи на те, що події ці відбулися на 2-й та 3-й день великодня коли п'яних мабуть було чимало, жодного випадку грабіжки не зазначають джерела. Навпаки в них можна знайти такі рядки, „коли розбивали будинки частей, то не жалкували особливо будь-яких речей та предметів, що належали часним приставам, які мали казенні квартири: меблі, речі, образи—все ломалося й кидалося будь-куди у самому зпони́вченому вигляді: навіть гроші, знайдені в будинкові першої часті—розірано на клапті й кинуто. Один з бунтівників знайшов годинника й поклав його собі в кишеню, бажаючи скористатися з нього; його товариші помітили це,—відняли в нього годинника, поламали його й кинули, а злодія побили *)

Чиясь провідна рука почувалася в усьому цьому рухові. Найвні матеріяли не дають змоги напевно говорити, що рух цей підготували революціонери. Чи виходили революціонери на вулицю з тією метою, щоб викликати заворушення, чи вони тільки скористалися з стихійного обурення мас,—сказати та стверджувати важко.

Безперечно одно,—участь і діяльна участь революціонерів в Харківських подіях 17-го та 18-го квітня 1872 року.

безрезультатних пострілів, утікли, а юрба почала розбивати інші часті. Надвечір місто являло собою чудне видовище: вулиці поблизу поліційних частей вкрито поламаними меблями, викиненими канцелярйними книжками, папками та клаптями паперів, що лежали на мостовій, як сніг. Уночі виступили босяки (люмпенпролетаріату завжди було в Ростові забагато) й розгромили дома розпусти та трактири. Тільки війська, прибувші другого дня до міста, припинили погром і дали змогу повернутися до своїх розгромлених частей поліції, що втікла перед цим.

Із слів Плеханова, що прибув до Ростову другого дня після подій, шахтарі числом декілька сотень чоловіка збиралися піти до Ростову, але довідавшись про прибуття війська лишили цю думку“. (Дивись—„Невський. Нариси з історії РКП(б)“, том I видання 1924 року стор. 147—148. Не можна, зрозуміло, ручитися за те, що вищенаведені рядки повністю відповідають справжнім подіям у Ростові. Хто знає, може опрацювання „ростовського бунту“ також викрие перед нами чимало нового та зовсім невідомого.

*) „Русский Мир“ № 112 з 2 травня 1872 рік.

Харківський „бунт“ 1872 року безперечно належить робітничому рухові, хоч він і не є такою його „чистою“ формою, як страйк. Основну масу „бунтівників“ складали робітники. Надзвичайно характеристичні щодо цього дані про соціальний склад заарештованих*), взяті порівняно до соціального складу вчасників найбільших процесів тієї доби — процесу „50-ти“ та „193-х“**).

Соціальна група	Процес Харківський	
	„50“, „193“	„бунт“
Дворян	58%	6,2%
Селян, міщан та цехових	19,5%	79,2%

Отже, готувався процес, соціально-класове обличчя якого мусило різко позначатися на загальному тлі тієї доби. Процес цей не відбувся. Уряд, боючись, що суд присяжних виправдає бунтівників, визнав за краще розправитися з ними таємно, „в адміністративному порядку“.

Робітники не тільки складали основну масу руху. У загальній масі вони позначалися, як найенергійніші, найрішучіші та найініціативніші вчасники руху, що примушені визнати навіть і документи тієї епохи. „Якийсь майстровий гово-

*) З 204 арештованих дані про соціальний склад є тільки про 130 чоловіка, ц.-г. про 63,7%. Розподіляється їх так у відсотках:

Міщан	34,6
Селян	32,3
Цехових	12,3
Салдатськ. дітей і т. і.	6,2
Дворян	6,2
Духівництва	2,3
Купецьких дітей	2,5
Студентів	1,5
Невідомих	1,5
Почесних громадян	0,8

**) Дані про соціальний склад вчасників процесів „50“ та „193“ навели ми за книжкою Шишко „Общественное движение в 60-х и первой половине 70-х годов“ (стор. 25). Розподіляється їх у відсотках так:

Дворян	58
Семинаристів	16
Селян	10
Міщан	9,5
Купецьких дітей	5
Чужоземних підданців	1,5

рив нахабну промову до губернатора“—з обуренням повідомляють нам „С.-Петербургские Ведомости“. Більшість затриманих біля збройниць також були робітники. А серед „головних привідців та змовників проти влади“ поліційні джерела називають „селянського сина“ Ничипора Котенка.

„Бунт“ харківських робітників та ремесників стався на світанку робітничого руху тієї доби, коли пролетаріят робив перші кроки на тяжкій шляху свого оформлення, обернення з кляси в собі на клясу для себе і свідомого протиставлення себе капіталістичному суспільству. До цього „бунту“, до деякої міри, можна приложити характеристику робітничого руху 60-х—70-х років, подану Леніном: „Примітивні бунти—писав він—виявляли собою вже деяке пробудження свідомості: робітники втрачали свою одвічну віру в непохитність порядку, що їх давив, починали... не скажу—розуміти, а почувати, потребу колективної відсічі, та рішуче розривали з рабською покірністю перед начальством. Та це був все ж таки більше прояв помсти й відчаю, ніж боротьби... *)

Говоримо—„до деякої міри“, бо те, що було в Харкові, не були простим та примітивним бунтом. Події в Харкові були явище далеко складніше і значно свідоміше, ніж звичайний, примітивний бунт. Харківський „бунт“ був бунтом в лапках. Бувши стихійним рухом робітників та ремесників, скерованим проти найяскравішого представника царату—поліції, він одночасно являв собою героїчну спробу невеличкої купки революціонерів опанувати рухом, взяти до своїх рук керівництво ним і, хто знає, може бути скерувати його проти тодішнього ладу. Червоний „імпровізований“ прапор уперше розгорнувся над Росією і не на хвилину, а на кілька днів, та спонукав переляканий уряд та суспільство згадати і Паризьку Комуну і „наближення революції“.

Корні Жовтня десь губляться в історичній минувшині революційної боротьби та робітничого руху. Один з таких коренів дійсно „загубився“. Ним є Харківський „бунт“.

*) Ленін „Что делать“. т. 5, стор. 140.

ДЖЕРЕЛА

1. Центральний Архів Революції УСРР. Фонд Харківського губернатора. Справа № 2, за 1872 р.

2. Центральний Архів Революції. Фонд Харківського губернатора „Дело Харьковского полицеймейстера о беспорядках происходивших в гор. Харькове и о вызове лиц по сему предмета и о забрании разных сведений“. Справа ця на 200 арк.; помічена № 169, розпочато 20 квітня 1872 року, закінчено 26 травня 1872 року.

3. Центральний Архів Революції. Фонд Харківського губернатора. „Производства дела канцелярии Харьковского губернатора, отделения отчетного — „о беспорядках, происшедших в гор. Харькове в апреле 1872 года“. Розпочато 1872 року квітня 19, закінчено 1875 р. вересня 2, на 206 аркушах. Помічено цю справу № 60.

4. До цієї справи прикладено низку газет, що висвітлюють Харківські події. Подаємо їхній докладний перелік:

„Санкт-Петербургские Ведомости“

№ 110 — 24-IV повідомлення про поїздку до Харкова генерала Мезенцева.

№ 111 — 24-IV велика кореспонденція про заколот.

№ 112 — 25-IV велика кореспонденція з Харкова, а також подається повідомлення „Московских Ведомостей“ та, „Русских Ведомостей“.

№ 113 — 26-IV додано кореспонденції „Нового Времени“, „Современных Известий“, „Московских Ведомостей“.

№ 116 — 29-IV передова.

№ 116 — 29-IV замітка, спростовання Харківським губернатором деяких повідомлень з кореспонденцій „СПБ Ведомостей“.

№ 117 — 30-IV передовиця.

№ 117 — 30-IV початок фейлетону.

№ 117 — 30-IV повідомлення „Правительственного Вестника“.

№ 142 — 25-V кореспонденція „Русского Мира“.

„Московские Ведомости“

№ 99 — 23-IV кореспонденція (подана і у „СПБ Ведомостях“).

№ 100 — 24-IV кореспонденція.

№ 102 — 26-IV велика кореспонденція, подається повідомлення „СПБ Ведомостей“, „Современных Известий“, „Русских Ведомостей“, „Русского Мира“.

№ 108 — 2-V повідомлення „Правительственного Вестника“ — спростовання повідомлення „Нового Времени“.

„Русские Ведомости“

№ 87 — 23-IV кореспонденція.

№ 88 — 25-IV передовиця.

№ 88 — 25-IV велика кореспонденція, подається повідомлення „СПБ Ведомостей“, „Московских Ведомостей“.

„Правительственный Вестник“

№ 101 — 29-IV урядове повідомлення.

„Биржевые Ведомости“

№ 115 — 28 IV кореспонденція.

„Гражданин“

Додаток до № 17 з 30-IV. Передова стаття К. В. Мещерського „Наша полиция“ (з приводу Харківського заколоту).

„Русский Мир“

№ 112 — 2-V передовиця.

№ 112 — 2-V кореспонденція „Харьковская неурядица“ *)

*) Частину кореспонденцій цих газет подано в огляді „Беспорядки в Харькове 17 и 18 апреля“, підписанім ініціалами В. М. і вміщеному книжці 5 (травневій) за 1872 рік журналу „Беседа“.

ЙОГО СВІТЛОСТІ, ПАНОВІ МИНИСТРУ ЮСТИЦІЇ

Прокурора Харківської Судової Палати

Рапорт

У квітні місяці 1871 року, в наслідок шифрованої телеграми, надісланої мені Прокурором Московської Судової Палати, я заступник судового слідчого особливо важливих справ, Гераклітов, учинив труси у студентів Харківського університету Малютина, Ковальського та Рейнгарда, обвинувачених у зносінах із затриманою у Москві акушеркою Трофімовою і в організації гуртків самоосвіти та практичної діяльності. Знайдене при цьому листування та відібрані... (?) з приводу його мусили бути тоді ж подані прокурору Московської Судової Палати. Після цього у червні місяці затримала поліція селянина Костенка, якого обвинувачувалося в різних крадіжках на Харківському вокзалі. У числі речей у Костенка відібрано два листи без конвертів, підписаних: „А. Гродецький“.

В одному листі з 30 березня, що починається словами: „Любезнейший Лассаль“, писаному очевидно до особи (знизу), що живе у м. Слав'янському, між іншим сказано було, що „один транспорт прийшов і увесь розпродано, а другий прийде 5 квітня“.

У другому листі, писаному 2 травня на ім'я Лазета, розповідається комічно про трус, учинений у Малютина, Рейнгарда та Ковальського: „спочатку, коли довідались тільки про перший трус, учинений у Рейнгарда, трошки струхнули, тим більше, що за два дні перед тим одержали транспорт книжок з Петербурга й більша половина його лежала в Пештича.

Лазет — помічник провізора в аптеці заштатного м. Слав'янська (Харківської губернії); Гродецький — студент І курсу медичинського факультету Харківського університету; Пештич — гімназіст однієї з Харківських гімназій, що не скінчив курсу.

*) Ц. А. Р. Фонд Харківського губернатора сп. 2 за 1872 р.

Переклад з російського оригіналу.

Лазет живе у Слов'янському, а Гродецький та Пештич навесні і влітку перебували недалеко від Слов'янського на хуторах своїх батьків.

Підчас трусу в Лазета нічого підозрілого не знайдено, але після трусу він сів зараз же на візника й поїхав до квартирі Слов'янського нотаря — Таранова-Білозерова, рідна сестра якого є мати студента Гродецького. Помітивши це, Прошський, ісправник, передбачаючи можливість зв'язку через лист між Лазетом та Гродецьким, командировав поліційного надзирателя для догляду по дорозі від Слав'янська до хут. Гродецького. Надзиратель дійсно перехопив записку, послану дружиною Таранова-Білозерова на адресу: „Александрє Степановне Філіпьевой“ та конверт на ім'я студента Антонина Гродецького. У записці Філіпьеву просили передати цього конверта Гродецькому. У конверті ж був лист від імени Лазета Гродецькому, в якому останній повідомляв про трус, учинений у Лазета, та про нахідку вищезазначених листів від Гродецького до Лазета.

Філіпьева, до якої адресовано записку — друга сестра нотаря Таранова-Білозерова, що живе у власному хуторі недалеко від хуторів Гродецьких.

Дружина нотаря Таранова-Білозерова (католичного визнання) показала, що на квартиру до неї з'явився Лазет, якого вона раніше бачила, але з яким не була знайома. Передаючи їй листа на ім'я Антонина Гродецького, Лазет просив надіслати його на адресу. При цьому він говорив, що лист дуже серйозний, що він бажає цим попередити хворого старого Гродецького, батька Антоніна, у будинкові якого може бути трус. Про зміст листа до Гродецького вона, Таранова-Білозерова, не відала. Причини трусу, учиненого у Лазета, та справа, яка дала до цього привід, їй не були відомі, і Лазет їй про це не говорив.

У Гродецького також нічого не виявлено підчас трусу. У Пештича знайдено три рахунки чернетки, два з них писано олівцем, а один атраментом. У рахунках записано безладно і скорочено назви різних книжок і одержану за них з різних осіб гроші.

Підчас допитів Лазет, Гродецький та Микола Пештич дали такі свідчення:

Лазет на першому допиті, говорив, що спочатку він перебував у Харкові, як компаньйон, у свого доброго знайо-

мого, мирового посередника Юрія Ковалевського. 1866 та 1867 р. р. поступив до Харківської аптеки, орендованої Тутаєвим, щоб приготувати себе на знання аптекарського помічника, де й пробував біля трьох років. До Тутаєва ходили родичі, гімназисти Гродецький та Микола Пештич, з якими й познайомився він — Лазет. Прізвище студентів Рейнгарда та Ковальського він тільки чув, але знайомим з ними не був. Про Малютина він навіть і не чув. У Харкові, крім спеціальних занять, він багацько читав з інших галузей та між іншим твори Ласалю, які йому були дуже до вподоби, завдяки чому багацько хто з його знайомих стали прозивати його Ласалем. У лютому 1871 року він приїхав до Слов'янського й поступив за помічника в аптеку, орендовану Гетідом. 19 чи 20 травня він одержав звістку про тяжку хворобу Юрія Ковалевського й поїхав до Харкова, захопивши з собою портфельку, в якій були гроші й листи знайомих. У Харкові він бачився з Гродецьким і випадково забув портфельку. Чи були в них під час зустрічі розмови про зміст листів Лазет не пригадує. 1870 року, але якого місяця — не пригадує, Микола Пештич подав йому листа, написаного якомусь Петербурському книгопродавцеві, в якому просили надіслати книги для шкільної молоді за здешевленою ціною. На листі було декілька підписів молодих людей, в числі яких підписався й він — Лазет. Надіслано було листа за призначенням і які він мав наслідки, йому не відомо. Про які транспорти говорилося в листі до нього Гродецького з 30 травня — він не знає й пояснити не може. Лист же Гродецького з 3 травня, в якому описано трус у Рейнгарда — йому здебільшого не зрозумілий і зміст листа для нього темний, бо причина трусу йому невідома; про кого сказано в листі: „трошки струхнули“ він також не розумів; що таке міг захвати Пештич йому не відомо. Прочитавши такий незрозумілий лист, він подумав, що Гродецький вважає, що йому відомо про обставини, про які написано в листі, від когось іншого, бо в них були спільні знайомі. Визнаючи потім таємну посилку листа Гродецькому, після трусу, Лазет пояснює, що він не хотів попередити самого Антонина Гродецького про трус, що може у нього бути, а хотів тільки підготувати до цього хворого його батька. Гадав же він про можливість трусу у Гродецького тому, що трус був у нього, Лазета. Потім Лазет не признався в належності до будь-якого товариства чи гуртка.

Гродецький свідчить, що коли він їхав до Слов'янського, то Лазет просив його повідомляти про Харківські новини. З Харкова він писав Лазету два листа поштою, з яких пригадує зміст тільки одного. Не пригадує, якими числами травня чув він у Харкові, що судове відомство вчинило труси у Ковальського та Мілютина, у справі якоїсь Трофімової і мету трусу він не знав. Про це як про новини, він повідомив Лазетові листом. Про трус у Рейнгардта він не чув і тому повідомити про нього не міг. У травні Лазет приїхав до Харкова й забув там свого портфеля. Цього портфеля хтось міг украсти у нього, Гродецького, разом з іншими речами на вокзалі Харково-Таганрозької залізниці.

Таке свідчення дав Гродецький до пред'явлення йому двох листів, написаних до Лазета. Після ж пред'явлення цих листів він пояснив так: лист писаний 30 травня: від студента Ковальського він чув, що старший брат його, Ковальського, листується з одним петербурзьким книгопродавцем і може одержати від нього книжки по дешевій ціні; а тому знайомі Ковальського дають йому гроші для виписування книг, що останній і виконує, виписуючи іноді книжок понад замовлену кількість і розпродаючи решту. Сам Гродецький, як і Лазет, книг через Ковальського не виписував. Перед святом Великодня Гродецький чув від молодшого Ковальського, що один транспорт книг прийшов і його розпродано. А другий прийде п'ятого квітня. Під словом „транспорт“, він, Гродецький, розуміє невизначену кількість книг, бо сам цей транспорт не бачив. Чи цікавився цим Лазет чи просив подавати про це звістки він, Гродецький, не пригадує. Чому він вважав за потрібне написати про це Лазетові — він і сам не знає.

Щодо другого листа з 30 травня*) Гродецький показав, що він повідомляв в ньому про труси, учинені у справі Трофімової. Лазетові він писав про це, як про найсвіжішу новину Харкова. Як вірні були передавані відомості — він, Гродецький — не знав, бо писав за чутками. Він — Гродецький чув також про трус у Рейнгарда, про що забув сказати на першому зізнанні. Незадовго до трусу він був на квартирі в Пештича й бачив чималу кількість книжок, складених в кутку, нових нерозрізаних. Пештич сказав, що ці книжки випи-

*) Мабуть — помилка. Мусить бути — 3-го травня М. В.

сано для продажу старшим Ковальським і що всі вони руського видання. Гродецький бачив, що зверху лежали твори Жуковського, Ласаля та інших. Чому Ковальський не складав їх у своїй квартирі, Гродецькому невідомо і Пештич нічого про це йому не говорив. Проте Пештич сказав, що це ще не всі книжки, а що частина їх десь складено, але де саме не згадав, він, Гродецький—вважає, що, такий продаж книжок заборонено законом, чому Ковальський їх і ховав. Коли учинили перший трус у Рейнгарда, то Гродецький думав, що шукають книжки, подібні до тих, які випишував Ковальський. У цьому розумінні він і писав Лазетові, що перед трусом прийшов транспорт книжок з Петербургу, що більша половина його лежала в Пештича і що коли знайдуть книжки, то за це дістанеться. За який час до трусу одержано було транспорт книг Ковальським, йому, Гродецькому, невідомо. Від Пештича він чув, що ці книжки той перевіз кудись підчас трусів. До всього цього Гродецький додав, що студентів Малютіна, Рейнгарда та Ковальського молодшого він знає особисто, але з ними не знайомий.

На додатковому ж допиті Гродецький пояснив, що він випишував для себе книжки в незначній кількості, замовляючи через Пештича. Хоч він і казав раніше, ніби Пештич говорив йому, що перевіз кудись книжки, прочувши про труси, але це свідчення невірне. Пештич дійсно говорив йому про намір перевезти їх, а він, Лазет,*) зрозумів це так, що книжки було насправді, перевезено Він, Гродецький, не пригадує, чи говорив він підчас зустрічі з Лазетом про зміст листів, адресованих до останнього. Вжите ж в одному з листів слово „струхнув“ він стосує до тих осіб, про яких згадується в листі.

Миколай Пештич (гімназист другої Харківської гімназії) пояснив, що з Ковальським Яковом (старший, приват-доцент) та Іваном (молодший, студент) він знайомий і бував у них. Студентів Рейнгарда та Малютіна він знає, але з ними не знайомий. 1869 та 1870 років він, Пештич, разом з Гродецьким випишували для себе книжки від петербурзьких книгопродавців Черкесова та Павленкова з різних галузей наук. У лютому та березні цього року в розмові з Яковом

*) Мабуть—помилка. Мовиться про свідчення Гродецького. М. В.

Ковальським він сказав, що виписування книг обходиться дуже дорого. На це Ковальський пояснив, що виписує сам книжки у великій кількості і вони йому коштують куди дешевше. Тут же Ковальський запропонував йому купувати виписувані книжки. Ковальський говорив, що випише книжки з різних галузей наук; що в нього купують багато дехто, але хто саме — не пояснив. Він, Пештич, знав, що за законом треба мати посвідку, щоб торгувати книжками, про що згадав і Ковальському, але останній відповів, що за невзяту посвідку нічого не буде. За мету такого розповсюдження книжок було, за словами Ковальського, дешевша доставка їх покупцям. У квітні місяці Пештич випадково зайшов до Ковальського й побачив у нього нові книжки цензовані, петербурзького видання та небагато Московського. Ковальський сказав, що це ті саме книжки, про які вони вже говорили, й запропонував Пештичу взяти їх до себе, потрібні відібрати, а решту продати. Пештич забрав всі книжки за декілька разів, склав їх у своїй квартирі і протягом двох тижнів розпродав своїм знайомим гімназістам та ветеринарам, а одержані гроші передавав Ковальському. Всього книжок було взято біля 100, на суму від 200—300 карбованців сер. Усякий продаж Пештич записував до знайдених у нього підчас трусу рахунків, писаних олівцем, виставляючи ціну книжки та прізвище особи, кому її продано. Знижку на книжки давалося від 5 до 50%. Половина книжок була політично-економічного змісту, але були поміж них і народні, що мають цю назву в літературі. З цих книжок складали *) для себе Ковальський, Гродецький та він Пештич...

Хто писав рахунок книжкам, написаний атраментом, він, Пештич, не знає, але думає, що він попав до нього укупі з книжками від Ковальського. Гродецький, здається, бачив книжки в нього, Пештича, на квартирі, які він розпродавав і після трусів, учинених у Харкові (у Рейнгарда, Ковальського та Малютіна); а тому він і не міг говорити Гродецькому, що розшукували саме ці книжки, та що він Пештич, підчас трусів переніс їх на друге місце.

На додатковому дізнанні Пештич сказав, що торгівлі книжками у них не було, а була тільки сумісна виписка їх

*) За змістом мусить бути „лишали“ М. В.

через Якова Ковальського. Це останнє свідчення не заперечує, на думку Пештича, відповідям, поданим ним раніше слідчому; наявне протиріччя пояснюється не точністю виразів вжитих, так ним, як і слідчим. Написані ним, Пештичем рахунки були за збір здебільшого записок, даних замовцями йому та Ковальському; звести записки до купи треба було для того, щоб дати лад справі, і бачити, хто одержав свої замовлення та хто сплатив гроші... нарешті Пештич поіменував 26 осіб, що є в списках і яким продавалося книжки. У числі цих осіб він згадав свого слугу, Науменка, ім'я якого та місце мешкання не зазначив.

Приват-доцент Яків Ковальський пояснив, що зі студентами Рейнгардом та Малютіним він знайомий, бо вони спільно слухали лекції в університеті. Перебуваючи в університеті, він постійно і в невеликій кількості виписував з Петербургу та Москви книжки, потрібні йому як студентові. 1871 року він виписував книжки так для себе, як і для інших студентів на своє ім'я бо книгопродавець на цей випадок давав знижку і їм була вигідніша спільна пересилка. Книжки виписувалося здебільшого так потрібні для спеціальних занять студентів по факультетах, як і для загального ознайомлення з науками. Так званих народніх книжок Ковальський виписував дуже мало, та й то тільки для себе або для народніх шкіл, в яких він навчав і яким дарував ці народні книжки. Виписувалося з Петербурзьких магазинів Шахова, Павленкова та Черкесова (у останнього через знайомих). Для продажу книг Ковальський не виписував, продавати їх Пештичу не доручав, грошей від нього ніяких не одержував, про продаж рахунків не писав, отже, ніякий рахунок від нього до Пештича не міг попасти.

Рахунок, писаний атраментами, йому не належить. На додатковому дізнанні Ковальський додав, що виписувані книжки продавалося тільки тоді, коли від них відмовлялися їхні замовники.

Підчас слідства 10 серпня 1871 року перехопили два листи писані від Макаревича до Пештича. У першому листі між іншим, Макаревич говорив про якусь Редькіну, яка просить про надсилку їй декількох книжок, які й було їй надіслано. Далі є прохання про надсилку грошей для купування книжок, які йдуть з новим транспортом; запитується, чи продав книжки сам Пештич; говориться, що Фавр та Васи-

ленко просять надіслати книжок для двох народніх шкіл, для чого й пересилають грошей 15 крб. на народні, та 10 крб., як замовлення. Далі говориться, що в Білгороді теж можна продавати книжки народнім школам: один священник доглядає за 8-ма школами; він добре знайомий з усіма вчителями шкіл й обіцяє сприяти справі з однією умовою, щоб книжки виписувалося не на його ім'я, а на ім'я того, що він його укаже. Лист кінчається проханням надіслати або зібрати грошей на книжки для народу. В другому листі говориться, що на книжки 15 крб. прислав Василенко, що деякі книжки прислав Кузьмин, що одержано лист від Строева, який дуже мало продав, що від Львова та Панкі немає будь-яких звісток, що боргу в товариства (сказано: „в нас“) 180 крб., таким особам: Шедель, сестрі Сальора, Синегубові, Кузьмінові та нарешті касі, що книг роздано Кузьмінові на 34 крб., Львову та Панкі на 26 крб., Строеву на 15 крб.; що на цей факт (такий розпродаж книжок) „комуні“ треба звернути увагу. Далі говориться про стосунки членів „комуні“: виявляється, що вона існує тільки „de jure“, а не „de facto“, що всі члени її („ми“) стають тяжкими один для одного і що за краще всього їм лагідно розійтися з такою ж думкою один про одного, з якою вони сходилися.

Після пред'явлення цих листів Пештич показав, що він мешкав на одній квартирі з вихованцями Харківської ветеринарної школи Макаревичем, Сальєром, Манжурою, Даниловим та студентом Харківського університета Строевим. Товариство це звалось комуні й мало свою касу з грішми, що до неї внесли члени; гроші витрачалося на виписування книжок для розповсюдження по народніх школах та для потреб товариства.

Вихованці ветеринарної школи Манжура, Сальєр, заперечуючи заяву Пештича, пояснили, що хоч всі зазначені особи й жили вкупі, але ніякого товариства не складали, спільної каси не мали й ніяких книг для розповсюдження не виписували, але при цьому й Сальєр заявив, що він укупі з Макаревичем та Пештичем випишував книжки для себе.

Після того й Пештич на додатковому дізнанні пояснив, що коммуна, про яку згадується в листі Макаревича, є не що інше, як жартлива назва компанії, у якій всі вищезазначені особи жили для скорочення витрат.

З приводу вищеподаних листів слухач Петровсько-Розумовської Академії в Москві Макаревич дав такі пояснення: з приводу першого листа: Редькіна, господарка книгарні у Білгороді. Вона надіслала Макаревичу 25 крб., на які й вислано їй з Петербурзького магазину книжки. На новий транспорт книжок чекав Ковальський, і в числі їх були замовлення самого Макаревича з сільського господарства; для одержання цього замовлення він просив Пештича прислати грошей, які останній був йому винен. Фавр та Василенко—студенти Харківського університету. Василенко, виїжджаючи у червні 1871 року на село, дав йому, Макаревичу, 15 крб. з метою виписати книжок для народніх шкіл Олександрівського повіту Катеринославської губернії, куди він виїжджав того часу на село. Про Білгородського священика він, Макаревич, писав зі слів Манжури, сам же цього священика не знав. З приводу другого листа: Кузьмин, студент Харківського університету, мав від Пештича декілька книг, але не знає, чи для продажу, і повернув їх з м. Корото-яна Воронізької губернії. Лист Строїва був також до Пештича. Львов та Панкі були студентами Харківського університету й мали також від Пештича книжки, але не знає, чи для продажу. Вираз у листі: „боргу у нас біля 180 крб.“ пристосовує до спільного їх життя з Пештичем, Сальєром, Строевим та Даниловим, яке жартівливо звалося комуною. Шедель, Сальєр заборгували касі за тимчасової недостачі грошових коштів для спільного життя. Каса—це сума, тимчасово зібрана Ковальським та Пештичем на виписку книг. Розрахунки в листі про книжки, роздані на 24, 36 та 15 крб. написано з приводу 76 крб., взятих Пештичем для сплати книгопродавцеві за вислані та не розібрані книжки. Розуміння дальшого змісту листа про комуна полягає в тому, що деякі вчасники сумісного життя вносили дуже обмежені суми на господарство і, таким чином, становилися за осіб позичальників, а це потягло за собою припинення сумісного життя.

Манжура на додатковому дізнанні пояснив, що приїхав улітку 1871 року до Білгороду разом з Макаревичем. Він зустрів на вулиці знайомого священика й запропонував йому підчас розмови виписувати потрібні книжки через нього, Манжуру. Сам же він мав на меті одержувати книжки від Пештича, який тоді виписував їх разом з Ковальським для

своїх знайомих. Священик пристав на це з тим, щоб книжки, потрібні його знайомим, виписувалося безпосередньо на їхнє ім'я. Прізвище священика Манжура відмовився назвати, посилаючись на закон, який дозволяє обвинуваченому цілком відмовитися від зізнання. Далі Манжура також стверджує доручали своїм знайомим розпродаж книг, не взятих замовцями. У Білгороді тільки один священик брав участь у завідуванні початковими народними школами саме священик Володимирської церкви Федоровський, але він відкидає не тільки прийняття будь-якої пропозиції від Манжури про випику книг, але навіть і будь-яке знайомство з ним.

Студент Харківського Університету Строїв, не визнаючи своєї приналежності до будь-якого забороненого товариства, показав, що він знав про можливість купувати в Пештича книжки за здешевленою ціною; що він сам купував у нього книжки змісту загально-освітнього та літературного; та що, виїжджаючи у травні 1871 року на вакації до Петрозаводську до батька взяв з собою для продажу за проханням Пештича декілька книг.

Вихованець С.-Петербурзького с.-г. інституту Данилов також не визнав себе належним до будь-якого забороненого товариства.

Зі свідчень дівчини Ганни Редіної (господарки книгарні у Білгороді, про яку згадувалося в листі Макаревича до Пештича) видно, що в неї в магазині були Пештич та Макаревич і пропонували виписувати через них книжки. Макаревич дійсно привіз їй такі книжки: „История французской революции“, „Деятели 1848 г.“, „О сыроделии“, „Быль и небыльщина“.

До справи прикладено чотирі листи від Макаревича до Редіної. Вони містять у собі листування про надсилку книг, але в одному з них від 11 червня 1871 року Макаревич пише, між іншим, таке: „Мою адресу сховайте, будь ласка, далі. Листи мої порвіть. Книжки не говоріть звідки одержуєте, кажіть, випикує з Харкова через мене“.

З цього приводу Редіна сказала, що їй рішуче невідомо, для чого Макаревич просив про таку таємність. Вона ж із свого боку не вважала за потрібне знищувати його листи, не бачучи в цьому ніякої потреби.

Підчас дізнання Пронська поліція зібрала таємно відомості про те, що брат Миколи Пештича, Андрій, що

живе на хуторі батька задля вивчання побуту народу, старано зближається з селянами села Щурівки, сходиться з ними уночі та був за хрещеного батька 22 селянських дітей. Але відомості ці не потвердилося таємним розвідуванням жандарського начальства. Виявилось, що у селі Щурівці, Пронського повіту живе поміщик Петро Пештич, який провадить сільське господарство, в чому особисто йому допомагає старший його син Андрій, далекий від якихось політичних чи соціальних захоплень, а виключно працює у своєму господарстві. Селяни дуже прихильні до Андрія Пештича, що всіма способами намагається додержувати гарних стосунків з ними, дає їм гроші набір, хрестить їхніх дітей і т. ін. Завдяки цьому ніколи йому селяни не відмовляють допомагати робочого часу своєю працею, на корисних для його умовах. Остання обставина викликає незадоволення з боку сусіда Пештичей, поміщика Шидорського, який, не бажаючи входити з селянами у близькі стосунки, подібно до Пештича, разом з тим і позбавляється можливості вигідно користуватися з селянської праці. Поліційний пристав, що провадив неявне дізнання про братів Пештичів, мабуть, звернувся з цього приводу з розпитуваннями до зазначеного сусіди.

Усі викладені обставини переконують, що в Харкові існувало товариство, яке ставило собі за завдання розповсюджувати в народі корисні, на думку членів товариства, книжки.

Пряму вказівку на це має в собі лист Макаревича до Пештича, в якому говориться про якусь комуну, про стан її справ, згадується про касу, про те, що їй, цебто касі, завинили та, нарешті, дається поради припинити існування товариства, ц. т. розійтися.

Макаревич доводить, що комунa—жартлива назва компанії кількох чоловіка, що зійшлися жити вкупі з економічною метою. Далі він пояснює, що нерівномірність грошових внесків членів на господарство й подає йому привід поради припинити сумісне їхнє життя.

Але пояснення Макаревича спростовується змістом того ж самого листа. Спочатку—лист говорить про кепське становище справ товариства, про кепський розпродаж книг, про борги, про те, що на такі обставини треба звернути увагу. Далі вже кажеться, що комунa існує тільки „de jure“ та

що членам її варто розійтися. Ясно, що приводом до цієї поради були не якісь незручності спільного життя, а поданий спочатку стан справ, цебто кепський розпродаж книг, борги товариства та взагалі невдале виконання завдань, взятого на себе товариством.

Далі, сам Макаревич свідчить з приводу цього листа, що Ковальський та Пештич тимчасово зібрали грошову суму на виписку книг; ця ж сума й називалася касою.

А Пештич підчас пред'явлення йому листів Макаревича, одверто показав, що товариство мало свою касу із внесених членами грошей на виписку книг для розповсюдження, між іншим, по народніх школах.

Проте, потім Пештич змінив свої свідчення й заявив, що в товариства не було ніякої другої мети, крім економічної вигідності від спільного життя. Та це не може бути за причину будь-якого сумніву дійсного характеру та мети товариства. Свідчення Пештича не спростовується змістом листів Макаревича. Та до того ще друге додаткове зізнання він дав після допиту інших заподозрених, що пояснили свої запідозрені зв'язки в розумінні останньої відповіді Пештича.

Але, крім виразів, вжитих у листуванні, крім даних щодо цього предмета свідчень, характер товариства визначається й доказується способом дій осіб, притягнених до дізнання як його членів.

Ковальський виписував книжки від різних книгопродавців у великій кількості. Він говорив, що купує їх в такій кількості для своїх знайомих, що їх потребують, задля дешевшої доставки; продавалося ж тільки книжки, не взяті замовцями. Але це свідчення не відповідає обставинам справи—самого розпродажу книжок. Склад книжок, що їх виписував Ковальський був у Пештича. Гродецький пояснив на першому допиті, що бачив у Пештича чимало книг і останній говорив йому, що ці книжки виписано Ковальським для продажу.

Пештич говорить, що Ковальський запропонував йому взяти до себе виписані книжки, потрібні відібрати, а решту продати. Пештич пристав на цю пропозицію, взяв біля 100 книжок на суму від 200 до 300 карбованців та й розпродавав їх своїм знайомим гімназістам та ветеринарам. З перехопленого листування видно, що книжок довозилося чимало й різного часу, бо їх називалося транспортами.

Далі, продавати книжки доручалося не тільки дійсним членам товариства (що звало себе комуною), але й іншим. Макаревич говорить, що книжки для продажу роздавалося багатьом. Він же пропонував сам господарці книгарні у Білгороді, Редіній виписувати через нього книжки.

Манжура, за власними свідченнями, пропонував у Білгороді знайомому священникові свої послуги для виписування книг. В одному зі своїх листів до Пештича, Макаревич просить прислати або зібрати грошей на книжки для народу. У тому ж листі згадується про можливість доставити до Білгороду через священника книжки для народніх шкіл.

Строїв знав про можливість купувати книжки у Пештича й за його дорученням продав декілька книжок.

Нарешті, з листа Макаревича видно, що книжки передавалося для продажу Львову, Панки та Кузьмину; визначається навіть суму, на яку кожний з них одержував книг. Коли виписувалося книжки систематично і з певною метою, коли для них було місце, склад, а для купівлі їх було зібрано касу, коли продаж виписуваних книг доручалося різним (особам) агентам, а покупців відшукувалося, то звичайно все це не може не вказувати на певну систему дій організації, яка й становить істотну ознаку кожного таємного товариства.

Так дивилися на себе і його діячі.

Гродецький пише до Лазета, що коли довідались про трус, учинений у Рейнгарда, „струхнули“, Пештич говорить Гродецькому (із слів останнього на першому допиті), що книги, які хоронилися в нього, він перевіз підчас трусів до іншого місця.

Лазет, після трусу поспішає повідомити про це Гродецького, гадаючи, що в останнього також буде трус. Манжура відмовляється назвати священника, згаданого в його листі, як особу, яка погодилася сприяти розповсюдженню народніх книжок у початкових школах. Нарешті, всі обвинувачені, усупереч наочним обставинам справи, а частенько і власним попереднім свідченням, намагаються приховати дійсний вигляд своїх діянь, або надати їм іншого характеру.

У всьому цьому виявляється прагнення зберігти тайну, уникнути відповідальности так, що викрите товариство з повною справедливістю можна назвати таємним.

Товариство мало на меті розповсюджувати корисні, на його думку, книжки в народі. Книжок, дозволених до видання цензурою Мета ця не суперечить порядкові, спокою, моральності та взагалі законам. Досягнення її уряд не заборонив. Звідси, це товариство підходить до визначення 324 ст. Улож.

Але я визнав би за правильніше і зручніше не передавати цієї справи на судовий розгляд, щоб визначити кару за цією статтею, а кінчити її адміністративним порядком.

324 ст. Улож. передбачає без сумніву такі товариства, які байдужі для влади своєю метою. Коли товариство взяло на себе завдання, підприємство або роботу, до якої заохочує та яку протегує влада, то йому нема чого надавати своїм діям таємности. Розповсюдження в народі письменности, освіти не тільки не утискується, але й заохочується урядом. З його дозволу існують товариства письменности, розповсюдження в народі корисних книжок і т. інш. Таким товариствам та членам цього товариства, з метою розповсюдження корисних книг, нема потреби діяти таємно. Укриваючи таємницею й саме існування й дії товариства, вони тим самим довели, що розповсюдження дозволених книжок не було за їхню безпосередню мету та що, навпаки, вони вважали цей спосіб дій за шлях до здійснення якоїсь іншої прихованої думки.

Оцінюючи далі участь у товаристві кожного з його діячів, я нахожу:

Через Ковальського виписувалося книги. У Пештича був їх склад і він був за головного агента їх розповсюдження. Тому їх слід визнати головними діячами.

Макаревич та Манжура були найдіяльнішими розповсюдниками книжок.

Гродецький брав участь у виписуванні книг разом з іншими. Хоч дізнання й не дає вказівок на якусь іншу участь його в товаристві, але перехоплене у нього листування викриває, що він був цілком солідарний з метою товариства та з його членами. Це ж листування доводить цілковиту його політичну неблагонадійність, повне співчуття його до людей політичних, заподозрілих та натякування на своє ставлення до заходів уряду проти них. Всіх цих осіб я вважав би заслати адміністративним порядком на життя до далеких губернь.

Я визнаю за потрібний такий захід тому, що будь-яка інша кара, що не поєднується з засланням винних, не досягне мети.

Поперше — воно дасть їм можливість продовжувати й надалі теж саме.

Подруге — воно дасть їм за дешеву ціну ім'я політичних діячів та заохотить до таких занять інших. Та, нарешті,

По-третє — воно не виправить, а роздратує їх.

Лазет за власним визнанням брав участь у виписуванні книг, але проти нього немає доказів щодо їх розповсюдження. Отже, мета задля якої Лазет виписував книги, лишається невідома й ніщо не суперечить тому положенню, що книги виписувалося ним для себе. Але зміст одержаних ним від Гродецького листів, солідарність з Гродецьким, яка давала останньому право писати Лазетові подібні листи та, нарешті, спроби попередити Гродецького про можливість трусу, все це дає підстави вважати Лазета за неблагонадійного в політичному відношенні. Тому я вважав би віддати його до суворого поліцейного нагляду.

Строїв мешкав на одній квартирі з Макаревичем та Манжурою і прийняв доручення щодо розпродажу невеликої кількості книжок. Тому, не можна допустити, щоб він не знав про існування товариства і про те, що дане йому доручення не випадковість, а входить до сфери дій товариства. Але тому, що діяльність його була дуже незначна та зі справи не видно, щоб напрямок його був небезпечний, я вважав би для нього достатнім піддержати на гауптвахті протягом двох тижнів.

Сальєр мешкав також на одній квартирі з Манжурою та Макаревичем, і Пештич показує, що він належав до „комуні“. Сам же Сальєр пояснює, що він виписував книжки разом з Пештичем та Макаревичем. Зважаючи на те, що в справі нема вказівок на участь Сальєра в розпродажу книжок, я вважав би піддержати його на гауптвахті протягом одного тижня.

Подаючи це на ласкаву увагу вашої світлості разом із дійсним дізнанням, вважаю за обов'язок додати: 1) що колишнього ветеринара Данилова не допитано за перебуванням в Петербурзі, 2) що інших осіб, згаданих в листі Макаревича та Пештича, не залучено до дізнань за відсутністю якихось інших проти них вказівок.

№ . . Березня 1872

Харьків

НАЧАЛЬНИКА

Харківської губернії

Канцелярія

20.березня 1872 року

№ 2873

Х А Р К І В

Того ж змісту**)

Государеві

ПАНОВІ МІНІСТРУ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ

17-го березня біля 6-ти годин після обіду на Михайлівському майдані м. Харкова, де цього часу буває народня гулянка сталася між поліцією та деякою частиною публіки колотнеча, з приводу затримання п'яних людей. На цьому майдані є будинок першої поліційної часті, в якому міститься пожежна команда та управління пристава другої міської часті. Бачучи що поліції ставлять опір та величезну юрбу, що зібралася перед частию, пристав другої часті Шмельов, бувший з а свідченнями *) (в чернетці, замість підкресленого: „на думку“), деяких осіб не зовсім тверезий, наказав виїхати на майдан пожежній команді, щоб розігнати юрбу. Пожежна команда, виконуючи цього наказу, об'їхала майдан один або два рази, спочатку поволі, а потім ристю й подавила нарід. Тоді багацько з юрби почали кидатися на пожежну команду, а пожежники, захищаючись, взяли, як здається (в чернетці підкресленого не було, дописано олівцем), за сокири. Бачучи невдачу вжитого ним заходу та ще до того діставши удар каменем в голову, пристав Шмельов увів назад команду до часті. Цього часу я прибув на майдан (в чернетці дописано червоним олівцем та закреслено „одержавши повідомлення про заколот на майдані, я прибув на місце подій“), тому все викладене далі — вже бачив особисто я.

Величезна юрба стояла біля трупа вбитого салдата Воронізького пішого полку та прибитої жінки. Обоє я наказав перенести до часті. Слідом за ними юрба наблизилась до часті й голосно вимагала, щоб видано пристава Шмельова та заарештованих ним осіб. Довгі мої переконання, що зробити цього не можна, але що всі винні підлягатимуть суворій (в чернетці було „належній“) карі, не довели

*) Ц. А. Р. УСРР. Фонд Харківського губернатора. № 60 за 1872 рік. В дужках оговорено різний текст між чернеткою доповіді та посланим до Петербургу докладом.

Переклад з російського оригіналу.

**) Відзначено це олівцем.

ні до чого. Юрба, розлютувавшись, почала кидати каміння у вікна будинку й повибивала всі шибки. Стоючи довго перед юрбою я примушений був, нарешті, перейти до будинку части, де й пробув до того часу, поки юрба, розбивши ворота, розійшлася. Військової сили вимагати я не хотів, бо був переконаний, що, зважаючи на розлютованість юрби, довелося б вжити зброї, пожертвувати життям багатьох людей. Та, без моєї вимоги прийшла рота, яка вже застала майдан збезлюдненим.

На тому й кінчилися події того дня. А увечері розпочали слідство.

Наступного ранку 18-го квітня біля 9-ти годин, ц. т. раніше звичайного збору народу на гулянку, почали надходити до майдану значні натовпи й зосереджуватися біля будинку части. Дізнавшись про це, я, не виходячи з дому, надіслав поліцмайстера, що був тоді зі мною (підкресленого в чернетці не було, дописано олівцем) привести на майдан роту (в чернетці є закреслене після слова „роту“: „та про час приходу мене сповістити“). Потім проте, одержуючи донесіння, що народу все прибуває, я особисто пішов на майдан і наказав привести батальйон. Прийшовши на майдан одночасно з приходом двох рот я наказав командирові офіцерові зробити декілька рухів по майдану, щоб розігнати юрбу; але цей захід користи не дав і салдатів зустрічали глузлигим освистуванням та криками. Хутко почав надходити до майдану батальйон і в один з його рот нарід почав кидати каміння. Салдати, відступаючи, відкрили без наказу вогонь і убили одного з юрби, а декількох поранили. Цього часу випадково поранено на балконі одного з сусідніх будинків штаб-ротмистра Київського гусарського полку Сушкова. Наказавши припинити стрілянину, я доручив командирові Козловського пішого полку, що прибув з батальйоном, зробити з одного кінця на другий кінець майдану рух розгорнутим фронтом, з метою примусити юрбу розійтися. Бачучи це, нарід ринув з майдану і, уносячи з собою вбитого, посунав до мого будинку на сусідній Вознесенський майдан, куди я тимчасом перевів ці дві роти, що прийшли раніше.

Тому, що Михайлівський майдан зовсім спустів (в чернетці підкресленого не було, дописано олівцем), то я перевів і батальйон на Вознесенський майдан.

При цьому юрба поводила себе трохи спокійніше, вимагаючи лише одного, щоб видали заарештованих осіб. Просто-явши деякий час на Вознесенському майдані, юрба хутко посунула назад до Михайлівського майдану і, раніше ніж військо можна було туди перевести, кинулась до будинку першої частини та цілком його розграбувала, проте, коней та пожежний обоз не зайняла.

Того часу приїхав на майдан преосвященний Нектарій, архієпископ Харківський, який разом з мною пішов в натовп і почав його умовляти заспокоїтися (у чернетці підкресленого не було, це дописано олівцем) та розійтися. Щоб одвернути нарід від місця заколоту, преосвященний запропонував піти з ним до монастиря архієрейського будинку на другий кінець міста і там відслужити молебна. На це нарід пристав і преосвящений та я, без супроводу війська або поліції, оточені великим натовпом, пішли головними вулицями до монастиря. Там відслужили молебна, стоячи на кволішках. Преосвященний сказав промову і потім, поблагословившись в архієпископа, я пішов з монастиря і знову став переконувати нарід розійтися. Коли ж мені відповідали, що вони розійдуться тільки тоді, коли я поверну їм заарештованих, то я відповів, що хоч і перебуваю один поміж народу, але ніяка сила й ніякі вчинки юрби не примусять мене пристати на таку ганебну для влади справу. З такими поясненнями, я дійшов з народом до Харківського мосту, особливо не турбований, тут сів до екіпажу, поїхав на Михайлівський майдан, а нарід („нарід не переходив через міст і“... — дописано червоним олівцем в чернетці і закреслено), здається почав, розходитися. Через годину я одержав звістку, що юрба збирається до будинку другої частини на Миколаївському майдані. Там зранку, за моїм розпорядженням поставлено роту. Та, вважаючи, що цього мало, я захопив дві роти з Михайлівського майдану й пішов до нового місця заколоту. Прийшовши до другої частини, я побачив її оточеною юрбою народу, в яку вже декілька раз стріляли, бо невеличка частина юрби встигла вдертися до будинку й викинути з нього декілька в'язок старого архіву (в чернетці підкресленого не було, дописано олівцем). Оточивши будинок щільно розстрільною я простояв там біля двох годин. Нарід все вимагав видати їм заарештованих та іноді кидав в будинок каміння. Між тим з

правого боку части зійшлися особи добромисніші і просили мого дозволу кинути на юрбу, що кидала каміння та розігнати її, схопивши її проводирів. Одержавши цей дозвіл чоловіка біля 300 кинулося на юрбу яка, майже зразу зникла і таким способом, частину Миколаївського майдану на якому є будинок другої поліційної части очищено. Чоловіка 40 було при цьому заарештовано. Сталося це біля 8-ми годин. Так закінчилися вуличні розрухи. Протягом ночі я об'їхав більшу частину міста й не помітив ніде будь-якого стовпища народу, а другого дня Харків набрав свого звичайного повсякденного характеру.

Число вбитих протягом цих двох день відомо точно: їх чотирі — рядовий Воронізького пішого полку, знайдений першого дня на майдані убитим ударом тупого знаряду в голову та три чоловіка з юрби, про яких докладніші відомості я надішлю додатково, але кількість пораних та прибитих я точно визначити не можу. У війську прибитих камінням, підчас згаданого приходу на майдан викликаного мною батальйону, було 8 рядових, з яких п'ять послано до шпиталю, а трьох прибитих слабо залишено у війську. З числа прибитих та побитих поліцаїв та пожежних салдат до лікарні відправлено одного, але з легкими пораненнями багато.

Поліцмайстера „надвального советника“ Прожанського так здавила юрба, що він тепер хворий; пристав першої части Меранді перебуває у лікарні, де лікується від удара каменем. Декілька інших поліційних урядовців дістали трохи легші удари.

Скільки ж були пораних в народі від пострілів, що робили двічі, невідомо, бо, боячись, мабуть, кари за участь в заколотах, ці поранені ховаються, але в усякім разі число їхне незначне, бо дано не більше 10-15-ти пострілів — (підкресленого в чернетці не було, це дописано олівцем).

Політичного характеру ця нещасна подія не має, а проте, неможна не бачити відтінку між заворушеннями обох днів. Першого дня діяла, переважно, п'яна юрба. Її розлютувало безглузде розпорядження пристава Шмельова. Другого ж дня зауважено було керівників і якусь організацію підчас самих заколотів (в чернетці є закреслені слова: „наприклад, схоплено на майдані студента ветеринарної школи з кинджалом“)

Заарештовано понад 150 осіб, і слідство провадиться енергійно. Головних привідців юрби затримано. (В чернетці дописано, частково олівцем та зовсім закреслено: перерване 18-го квітня слідство поновлено ранком 19-го квітня). Пояснивши В. В. одверто всі обставини цієї справи, вважаю за потрібне додати, що коли я не наважився енергійніше використати військо, а першого дня не хотів совсім його кликати, то це було завдяки переконнанню, (що в заколотах, покликані "...).

Пристава Шмельова усунено з посади і після закінчення слідства віддається під суд.

СПИСОК

осіб, заарештованих за заколот, учинений 17-го та 18-го квітня 1872 року *)

№№	Прізвище, ім'я, по батькові та звання	Де мешкає
	19-го квітня	
1	Перепилиця Іван, харківський цеховий, затриманий біля будинку другої частини рядовими Воронізького полку 3-го батальйону; підчас трусу знайдено камінь.	На Нетеченському набережжі у будинкові Федотова.
2	Моргуненко Василь Якович, харківський цеховий. Товариш Перепелиці.	На Малій Панасівці в Уретенського.
3	Турчин Петро, відставний салдат.	В Альбовському пров., у купця Тимошенка.
4	Дудников Іван, син священика.	В літографії Вейцеля.
5	Колчин Сергій Федорович, селянин Курської губ. Мещевського повіту, села Серебрянова.	У будинкові Серікова за різницями.
6	Шеянов Василь, селянин.	На Пісках, у власному будинкові.
7	Томицький Федор, Харківський міщанин.	На Заїківці, у будинкові Набокіної.
8	Креер Арон, з євреїв, Рильський громадянин.	На Панасівці, у будинкові Кияхова.
9	Гузенко Яків, хлопчик, селянин Харківського повіту села Вишнівки.	На Старо-Кладбищенській вулиці, у будинкові Закрицького.
10	Кабанова Василиса, селянка Перемишльського повіту, затримана рядовими Воронізького полку, як особа, замічена в юрбі народу, біля другої части, яка кричала про звільнення її чоловіка, затриманого 18-го числа за заколот та влом арештарні.	На Соляниківському провулку, у буд. Водолагина.

*) Центральний Архів Революції. Фонд Харківського губернатора, справа № 169 за 1872 р. Переклад з російського оригіналу.

№№	Прізвище, ім'я, по батькові та звання	Де мешкає
11	Романчукова Оксана, харківська міщанка.	На Гіївській вул., у буд. Подоленка.
12	Жукова Ганна, Харківська державна селянка.	На Гіївській вул., у буд. Ляшенка.
13	Григор'єва Параска, салдатка, затримана біля другої часті о 7-й годині ранку рядовими Воронізького полку з кошиком, в якому тримала під хусткою два камені і потім їх викинула.	На Лисій Горі, по Курилівській вул., у буд. Дем'яненка.
14	Шаповалів Іван, селянин Харківського повіту, села Малої Рогозянки, затримано о 7-й годині ранку в юрбі народу за підбурення словами—„поліцію слід зовсім порішити“. Ствердити це може урядовець Артем'єв, який про це заявив.	На Німецькій вулиці, у буд. Артемовської Гулак.
15	Саєнко Єгор, Харківський міщанин.	НаГвоздиківській вул., у власному будинкові.
16	Немовоцький Мойсей, Катеринославський міщанин.	На Мало-Сумській вул., у будинку брата.
17	Матвеев Федор, Мосальського повіту міщанин.	На Греківській вул., у буд. Ареф'єва.
18	Скорбілін Дмитро, Корочанський міщанин.	На заводі Шмітмана.
19	Смирнов Олександр, Ізюмський міщанин.	Вознесенська вулиця у буд. Відчинкіна.
20	Геккер Абрам Ахилів, Катеринославський міщанин.	На Мішанській вул., біля салдатськ. синагоги.
21	Тищенко Адріян, Харковський цеховий.	На Вознесенській вул., у буд. Глаголевої.
22	Квітковський Степан, вихованець Харківської духовної семінарії.	На Холодній Горі, у корпусі семінарії.
23	Лункевич Вітольд, син полковника.	На Греківській вул., у буд. Алферова.
24	Жупран, Янкель Жусланович, Осм'янський міщанин, містечко Жупран.	На Єнінському провулкові, у буд. Сіронова.
25	Парамонов Матвій, селянин села Красного, Щигровського повіту.	Про мешкання не пояснив.
26	Зайцев Пилип, Львовського повіту, села Сергіївки.	У Комерційному клубі.

№№	Прізвище, ім'я, по батькові та звання	Де мешкає
27	Воеводін Корній, селянин Севського повіту, с. Алеманки.	Про квартиру не по-яснив.
28	Бражников Микола, Харківський міщанин.	На Москалівці, у буд. Конюшенка.
29	Глебов Ілля, селянин села Жерновки, Кромського повіту.	Про квартиру не по-яснив.
30	Сотніков Андрій, Обоянського повіту, села Прохоровки.	У монастирському будинку.
31	Бережний Іван, Харківського повіту, села Олексіївки.	На фермі.
32	Бабичів Макар, селянин села Коновалівки, Зінківського повіту Полтавської губернії.	У будинку Талалаєва на Москалівській вул.
33	Кривохижин Василь, селянин села Гусенки Куп'янського повіту.	На Московській вул., у будинку священика.
34	Лепченко Григорій, Харьківський міщанин.	На Московській вул., у буд. Тарасова.
35	Чишков Єрмолай, Харьківський міщанин.	На Дроздовському пр., у буд. Перевезенко.
36	Пашков Василь, Харківський міщанин.	На Московській вул., у буд., де аптека.
37	Бондарев Василь, Харківський міщанин.	На Московській вул., у буд. Костюрина.
38	Мандичів Микола, селянин села Люботина, Харківського повіту.	На Сирохинській вул., у буд. Талалаєва.
39	Григор'єв Андрій, селянин села Скоро-дина, Грайворонського повіту.	На Кузнечній вул., у буд. Полуехтова.
40	Ізотов Тимофій, селянин села Черкаського, Кромського повіту.	На Москалівці, у буд. Іванова, у підрядчика Никифорова.
41	Веденін Степан, селянин Кромського повіту, села Черкаського.	На Москалівці, у буд. Іванова, у підрядчика Никифорова.
42	Петренко Василь, купецький син м. Грайворона.	На Рибній вул. у буд. Петренка.
43	Ігнат'єв Василь, Московський цеховий.	У Дворянському зі-бранні.

№№	Прізвище, ім'я, по батькові та звання	Де мешкає
44	Дандиг Аттан Циглер.	На Михайлівській вул. убуд. Бондарева,
45	Садівник Іван, селянин села Новоселівки, Харківського повіту.	У складі Рубінштейна.
46	Іванов Григорій, куп'янський дворянин.	Біля першої части, у, буд. Ревякіна.
47	Кременецький Олександр, дворянин.	На Вознесенській вул., у буд. Кременецької (на фермі).
48	Корсун Ілля, селянин села Печеніг, Ново-Білгородського повіту,	На Конному пров., у буд. Суханова.
49	Греков Іван, син священика, слободи Куракіної,	В будинку семинарії.
50	Прозоровський Михайло, звільнений студент Харківського університету.	На Сирохинській вул. у буд. № 5 чи 7.
51	Петренко Іван, харківський міщанин.	На Москалівці, Молчанівська вул., у буд. Косенка.
52	Костромин Григорій, мешканець м. Чугува.	У готелі „Афины“.
53	Щеголев Микола, селянин Тверської губ, Новоторського повіту, села Владичного.	На Катеринославській вул., у буд. Ковальчукова.
54	Темляков Михайло, Харківський міщанин.	На Сумській вул., у буд. Куликова.
55	Єлісеев Захар, Харківський цеховий.	На Ново-Московській вул., у буд. Череватенкова.
56	Соколов Григорій, Харківський міщанин.	На Петенській вул., у буд. Лелюкова.
57	Хиторин Роман, селянин села Нова Водолага.	На Заїківці, у буд. Турчанінова.
58	Сорокин Євтрапій, міщанин міста Курська.	На Мільйонній вул., у буд. Литвинова.
59	Фатеев Михайло, міщанин міста Курська.	На Пісках, біля буд. Стрикозова, у магазині Андерсон.

№№	Прізвище, ім'я, по батькові та звання	Де мешкає
60	Нечипуренко Михайло, дворянин Бахмугського повіту.	На Сумській вул., в аптеці Тутайва.
Затримано біля збройниці		
61	Зименко Гнат, Харківський цеховий.	На Гвоздиківській вул., у буд. Ковтуненка.
62	Мурмиленко Семен, Харківський міщанин.	На Лисій Горі, по Михайлівському пров., у власному будинку.
63	Пасків Іван, Харківський цеховий.	На Гвоздиківській вул., у власному будинку.
64	Максимів Федір, селянин Охтирського повіту, с. Гречанівки.	На Москалівській вул., у буд. Тарасова.
65	Беликов Семен, Чугуївський міщанин.	На Пісках, у буд. Доброгурського.
66	Кулаків Сергій, Харківський міщанин.	На Скрипницькій вул., у буд. Бондаренка.
67	Чижикив Петро, Харківський цеховий.	На Лисій Горі, по Михайлівській вул., у буд. Середенка.
68	Волков Олексій, селянин Харківської волости.	По Михайлівській вул., на Лисій Горі, у власника буд.
69	Дудників Дмитро, Харківський міщанин.	На Лисій Горі по Андріївській вул. у буд. Волкова.
70	Широков Іван, селянин села Редькіна, Козельського повіту.	На Москалівці, по Чернишевському пров. у буд. Тимченка.
71	Біленко Олександр, Харківський цеховий.	На Холодній Горі у буд. Половинченка.
72	Заболотний Іван, Харківський цеховий.	На Малій Панасівці у буд. Соколова.
73	Лаксенков Іван, салдатський син.	На Журавлівці у буд. Босенка.
Затримано біля будинку другої часті		
74	Римаренко Володимир, студент Харківського університету.	На Катеринослав. вул. у буд. батька.

№№	Прізвище, ім'я, по батькові та звання	Де мешкає
75	Дрокин Трофим, селянин села Тишків, Харківського повіту.	На Уралі, у власному будинку.
76	Калюжний Петро Васильович, Лебединський міщанин.	На Великій Ганчарівці, у буд. Павлової.
77	Турчанинів Сидір, Харківський міщан.	У будинку духовної семінарії.
78	Булатників Сергій, Харківський міщан.	На Заїківці, у будинку Полторака.
79	Іванов Лука, Харківський міщанин.	На Усівській вул. у буд. Рачкова.
80	Обрізанів Дмитро, Харківський міщан.	На Малій Панасівці, у буд. Льченка.
81	Середа Іван, Харківський міщанин.	На Малій Панасівці, у буд. Льченка.
82	Іванов Павло, селянин села Акимовки, Рильського повіту.	На Заїківці, у буд. Володина.
83	Головков Василь, Харківський міщанин.	На Лисій Горі, у буд. Козлова.
84	М'яшкін Лука, селянин села Григорівки.	На Московській вул., у буд. Івахненко.
85	Шевцов Андрій Прокоф., син губерського (секретаря) реєстратора.	На Рибній вул., у буд. Серікова.
86	Хромих, Іван Афанас., селянин Рильського повіту, села Перецелуєва.	У монастирському дворі.
87	Сичов Капітон Іван., селянин Адоївського повіту, слободи Стрілецької.	На Старо-Московській вул., у буд. Кудрявцева.
88	Головков Онисим, відставний рядовий.	
89	Скрипниченко Спиридон, Харківський міщанин, затримано на Московській вул. рядовим поліцейської команди Дегтярьовим, як бунтівника.	На Великій Панасівці, у буд. Мироненка.
90	Лисих Микита, селянин Курського повіту хутора Нова Слободка.	На Рибній вул. у буд. Григор'єва.
91	Саватьєв Ксенофонт, почесний громадянин м. Миколаєва.	У заводі Рижова.
92	Литвиненко Семен, Харківський міщанин.	На Москалівці, по Катерин. вул. у буд. Ткача.

№№	Прізвище, ім'я, по батькові та звання	Де мешкає
93	Коломійкин Микола Селіванов, Харківський міщанин, при ньому знайдено бінокля у шкіряному футлярі.	У домі Шматька, на Куликівській вул.
94	Костилєв Павло, Харківський міщанин.	На Куликівській вул., у буд. Шматька.
95	Недайвода Іван, селянин Грайворонського повіту, села Лукашівки.	На Лисій Горі, Гвоздиківська вул., у буд. Гречаника.
96	Кузнецов Василь, Харківський міщанин.	На Гвоздиківській вул., на Лисій Горі.
97	Ковальов Сергій, Харківський міщанин.	На Благовіщенській вул., у кравця Плужникова.
98	Лафицький Кіндрат, Харківський міщанин.	На Москалівській вул., у буд. Степанова.
99	Філософ, Борис Никифор, селянин Тамбовської губ. Єлатманського повіту Теминева. Лафицького та Філософа, затримав унтер-офіцер Макаров; він зауважив, як Філософ у народі кричав „ура“ і вимагав від губернатора, щоб дали йому пару коней об'їхати місто. При ньому знайдено кінець мотузки, в три чверти довжиною з вузлами на кінцях.	На Благовіщенській вул., у буд. Роговського.
100	Хиторин Роман, села Нова Водолага.	На Заїківці, у буд. Турчанинова.
101	Стрільникова Наталка, селянка м. Кур'янська, затримана унтер-офіцером Макаровим. Вона має сина Ничипора, який був головний привідця та змовник проти влади; після відшукання сина її звільнено.	На Москалівці по Карташівській вул., у буд. Старославської.
102	Котенко, Ничипір Кирилов., син Стрільникової.	На Москалівці, по Катерининській вул., у буд. Телятникова.
20-го квітня		
103	Нехорошев Василь, купецький син, доставлений приставом третьої части в пальті поліційного урядовця.	
104	Барабаш Іван, Харківський цеховий, доставлений приставом третьої части. Кидав каміння.	

№№	Прізвище, ім'я, по батькові та звання	Де мешкає
105	Каськов Логвин Харківський цеховий.	
106	Язвицький Микола, Харківський міщанин.	
107	Сиденко Пилип, салдатський син.	
108	Шуляков Олексій, Харківський міщанин під доглядом поліції, визнав, що брав участь у заколоті.	Третьої части.
109	Черняєв Самійло, селянин міста Куп'янки.	
110	Пинський, тимчасово відпускний з євреїв. Квітня пер. 1 першою частию біг за пожежниками з дрючком та бив ворота. Свідки Абрам Вельвовський та Марія Лягунська.	
111	Сиротенко Олександр, селянин.	
112	Кондаков Матвій, цеховий.	
113	Вельвовський Меєр, міщанин з євреїв.	Шостої части.
114	Барабан Яків, Харківський цеховий.	Третьої части.
115	Чернов Василь, затриманий конвоєм Воронізького полку.	
116	Прянішніков Олександр, син колезького асесора.	
117	Лешепегов Іван, селянин.	
118	Митшицький, безстроково - відпускний рядовий, Григорій.	Другої части.
119	Мойсеєнко Василь, Харківський міщанин.	
120	Мойсеєнко Петро, Харківський міщанин.	
121	Шпаченко Степан, Харківський цеховий.	
122	Козаків Василь, Харківський міщанин.	
123	Головників Андрій, селянин.	
124	Вишників Антін, селянин.	Другої части.
125	Соколенко Яків, безстроково відпускний.	

№№	Прізвище, ім'я по батькові та звання	Де мешкає
126	Скрипників, син колезького реєстратора.	Другої часті.
	22-го квітня	
127	Хинцінський, Болеслав Адамов, дворянин.	
128	Олексієнко Петро, Харківський мішанин,	
129	Очкуров Михайло, Харківський цеховий	
130	Чайківський, купецький син.	
	Прийнято й замкнено 18-го квітня	
131	Устинин Федор.	
132	Сорокин Іван.	
133	Єрасов Афанасій.	
134	Євдокимов Ілля.	
135	Зйменко Онопрій.	
136	Єрасов Михайло.	
137	Похиленко Захар.	
138	Гончаров Дмитро.	
139	Шефтель Наум.	
140	Філатов Олександр.	
141	Іванов Володимир.	
142	Косарів Сергій.	
143	Мешков Єфрем.	
144	Занченко Андрій.	
145	Говорченков Павло.	
146	Кошавцов Петро.	
147	Дем'яник Федір.	
148	Шинков Григорій.	
149	Гончаров Іван.	

№№	Прізвище, ім'я по батькові та звання	Де мешкає
150	Мойсеєнко Ілля.	
151	Альховський Хома.	
152	Душинов Євген.	
153	Борщенко Сергій.	
154	Петров Микола.	
155	Лебедів Олексій.	
156	Іванов Михайло.	
157	Корольков Афанасій.	
158	Семенихин Іван.	
159	Найпаков Федор.	
160	Кабанов Григорій.	
161	Іванов Петро.	
162	Приходько Микола.	
163	Гудков Василь.	
164	Євреїнов Василь.	
165	Ривков Григорій.	
166	Гребінков Іван.	
167	Нехид Рудольф.	
168	Перепелов Олексій.	
169	Ноземцов Агапій.	
170	Клівцов Егор. селянин, затриманий вночі 17-го квітня.	По Вашенківському пр., у будинку Киндакова, 3-ої часті.
171	Григор'єв Лаврентьев, салдатський син, затриманий вночі 17-го квітня.	По Воскресенській вулиці, у буд. Котлярова, 3-ої часті.
172	Муратов Данило, Рязанський міщанин, затриманий вночі 17/IV.	Холодна гора, у б. Ковдиної, 12-ої часті.
173	Щербань Федор, селянин, затриманий уночі 17-го квітня.	Заїківка, власн. буд., 3-ої часті.

№№	Прізвище, ім'я по батькові та звання	Де мешкає
174	Грінченко Кіндрат, салдатський син, затриманий вночі 17/IV	На Основі, у власному будинкові.
175	Кутнь Іван, безстроково-відпускний унтер-офіцер.	
176	Корсюков Михайло, приховує своє звання.	
177	Побібічев Гнат, міщанин.	
178	Хатов Йосип, селянин, тимчасово обов'язаний.	
179	Францкевич Олександр, пруський підданий.	
180	Ринськ Митрофан, родом із Ліфляндії.	
181	Майборода Олімпіяда, мішанка.	
182	Бодаїв Федор, селянин, підрядчик.	
183	Мовчанов Данило, обер-офіцерський син, підрядчик.	
184	Щербина Ульян, цеховий Харківський, заарештований 24/IV приставом 1-ої часті.	На Вознесенському м. у буд. Тихонова.
185	Вдовенко Сергій, Чугуївський міщанин, служить у крамниці Павлової, заарештований 24/IV приставом 1-ої часті.	
186	Чернишов Козьма, селянин.	
187	Харитон Михайло, кантоніст, затриманий 27/IV приставом другої часті.	
188	Кравців Григорій, селянин, затриманий 27 квітня приставом 2-ої часті.	
189	Кесе Микола, міщанин, за грабіжку ключів у Шмельова.	
190	Передирієв Федор, цеховий.	
191	Жуків Василь, козак.	
192	Кравченко Костянтин.	
193	Левченко Павло, міщанин.	
194	Теревірів Никонор.	

№№	Прізвище, ім'я по батькові та звання	Де мешкає
195	Мамаєнко Кирило.	
196	Поляков Іван, цеховий.	
197	Майба Мартин, селянин.	
198	Ващенко Сергій.	
199	Кнефт Рудольф.	
200	Сорокин Іван.	
201	Душинов Євген.	
202	Кликов Петро.	
203	Ольховський Хома.	
204	Ганчарів Дмитро.	

З М І С Т

	Стор.
Замість передмови	1
Розділ I. Революційний рух на початку 70-х років	2
Розділ II. Харків на початку 70-х років	33
Розділ III. Харківський „бунт“	36
Розділ IV. Деякі висновки	56

ДОДАТКИ:

Джерела	58
Репорт Прокурора Харківської Судової Палати Міні- строві Юстиції про таємне товариство в Харкові 1871 — 1872 р.р.	77
Доклад Харківського губернатора міністрові вну- трішніх справ про заколот 17-го та 18-го квітня 1872 року	78
Список осіб, заарештованих за учинений заколот 17-го та 18-го квітня 1872 року	88

По всіх філіях та книгарнях Держвидаву є така література:

„Бібліотека Більшовик України“

- Братківський, Ю. — Шляхами націоналізму, опортунізму та зради. 110 стор. Ц. 35 к.
- Вінярський, К. — Третій з'їзд КПЗУ про національне питання на Західній Україні. 117 стор. Ц. 40 к.
- Гірчак, Є. та Данилович, К. — III з'їзд Комуністичної партії Західньої України. 82 стор. Ц. 30 к.
- Гірчак, Є. — Шумськізм і розлам в КПЗУ. 247 стор. Ц. 50 к.
- Медведев, А. — Партійна робота на виробництві. 146 стор. Ц. 40 к.
- Річицький, А. — Центральна рада від лютого до Жовтня. Нарис з історії української революції. 62 стор. Ц. 30 к.
- Скрипник, М. — Джерела та причини розламу в КПЗУ. 150 стор. Ц. 40 к.
- Скрипник М. — Наша літературна дійсність. 55 стор. Ц. 20 к.
- Скрипник, М. — Непримиренним шляхом. 87 стор. Ц. 20 к.
- Хвиля, А. — Під академічним забралом. 42 стор. Ц. 15 к.
- Хвиля, А. — Від ухилу у прірву. 55 стор. Ц. 25 к.

Робітничий та селянський рух

Українською мовою:

- Дубровський, В. — Селянські рухи на Україні після. 1861 р. Чернігівська губ. (1861—1866 р.). Т. I. 3 мапою. 216 стор. Ц. 2 крб. 90 коп.
- Ейдеман, Р., Какурін, Н. — Громадянська війна на Україні. За ред. В. Я. Чубаря. Іспарт ЦК КП(б)У та Всеукр. Жовтнева Комісія. 71 стор. Ц. 30 к.
- Під гнітом німецького імперіялізму. (1918 р. на Київщині). Статті, спогади, документи, хроніка. Редакція та примітки В. Манілова. Відділ Київського окрпаркому для вивчення історії Жовтневої революції та КП(б)У. Іспарт. 304 стор. Ц. 1 крб. 80 коп.
- Яворський, М. — Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том перший. Український інститут марксизму. Історичний відділ. 414 стор. Ц. 2 крб. 75 коп.

Російською мовою

- Балабанов, М. — К истории рабочего движения на Украине. Киевский рабочий в революционном движении 70-х — 80-х г. г. „Южно-русский рабочий союз“. 159 стр. Ц. 1 р. 15 к.
- Южно-российский союз рабочих. — Сборник статей и материалов под редакцией Н. М. Осиповича. 176 стр. Ц. 1 р. 10 к.
- Южно-русские рабочие союзы. — Сборник статей под редакцией и со вступительной статьей М. Равича-Черкасского. 237 стр. Ц. 1 р. 50 к.

ДЕРЖАВНЕ ВИД-ТВО УКРАЇНИ

ПРАВЛІННЯ: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

По всіх філіях та книгарнях Держвидаву є така література:

Декабристи

Багалій, Дм., академ. — Декабристи на Україні. 56 стор. Ц. 65 к.
Базилевич, В. — Декабристи на Київщині. 1825—1925. 64 стор.
Ц. 55 к.

Повстання декабристів на Україні. — Науковий збірник Харківської Науково-Дослідчої катедри історії української культури Ч. 4. За редакцією академіка Д. Багалія. Народний Комісаріат Освіти. Управління Науковими Установами. 234 стор. Ц. 1 крб. 75 коп.

Історія

Гуревич, З. — Молода Україна. До восьмидесятих роковин Кирило-Методіївського братства. За редакцією М. Яворського. Український інститут марксизму. Історичний відділ. 116 стор. Ц. 1 крб. 75 коп.

Іжевський, В. — Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні. З передмовою і статтею Ю. Озерського. Ч. III. 1924. 80 стор. Ц. 40 коп.

Мірза-Авак'янц, Н. — Історія України в зв'язку з історією Західньої Європи. 247 стор. Ц. 1 крб.

Слабченко, М. Є. — Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. Том I. 318 стор. Ц. 3 крб. 20 коп.

Слабченко, М. Є. — Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. Том II. 278 стор. Ц. 2 крб. 80 коп.

Яворський, М. — Історія України в стислому нарисі. Вид. 3. ДНМК НКО УСРР ухвалив до вжитку як посібник для профшкіл та робфаків і по б-ках учителя та учня. 339 стор. Ц. 1 крб. 50 коп.

Яворський, М. — Україна в епоху капіталізму. Випуск другий. На шляху капіталістичної акумуляції. 185 стор. Ц. 1 крб.

Яворський, М. — Україна в епоху капіталізму. Випуск третій. В суперечах імперіялізму. 308 стор. Ц. 1 крб. 95 коп.

ПОШТОВІ ВІДДІЛИ ДЕРЖВИДАВУ надсилають накладною платою кожную книжку як власного, так і всіх видавництва СРСР. Пересилка й пакування на всі замовлення **коштом Держвидаву**, коли замовлення більше, ніж на 1 крб., і наперед оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

Харків, вул. 1 Травня, № 17. Поштовий відділ ДВУ

Київ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий Відділ ДВУ

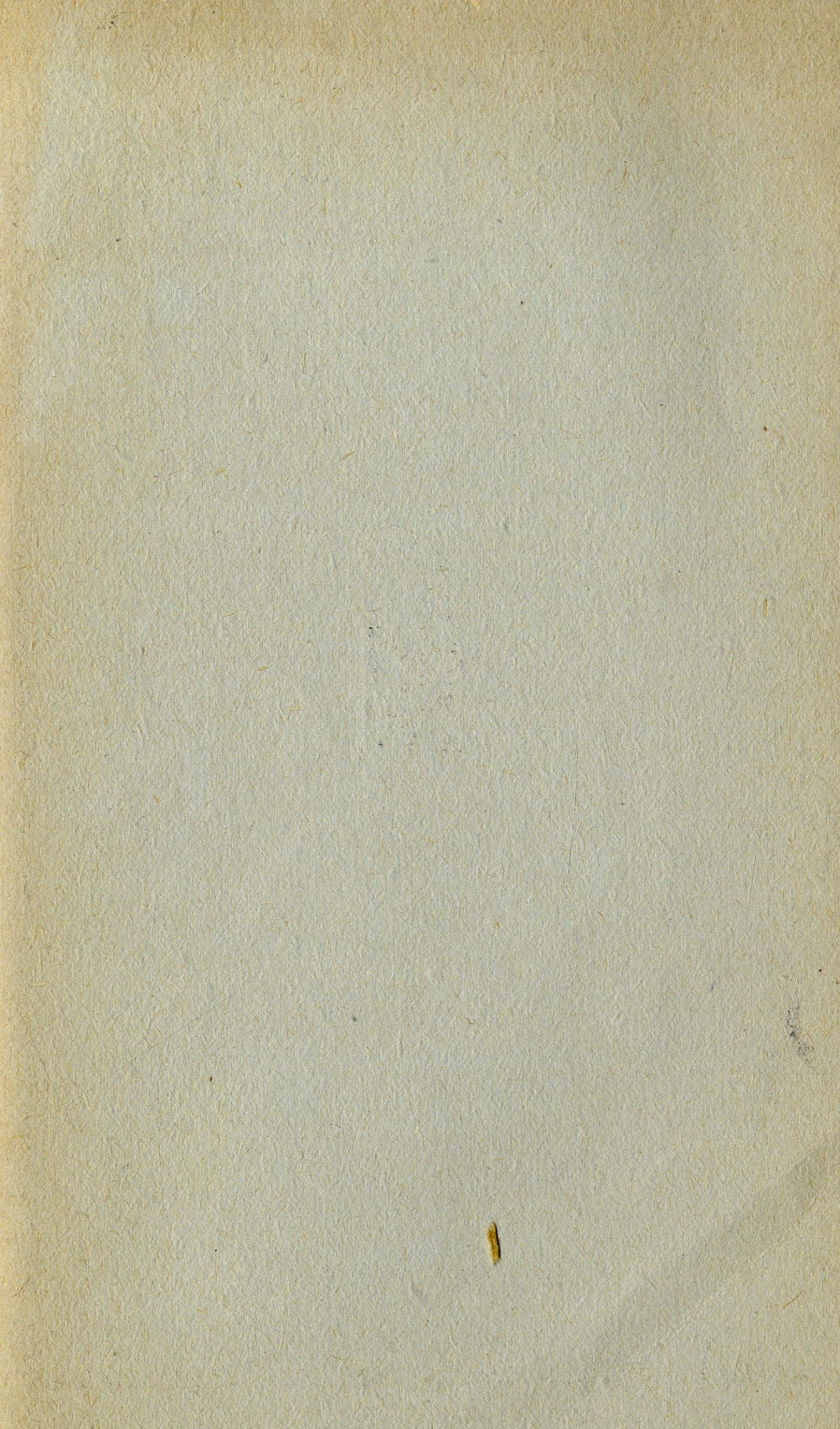
Одеса, вул. Ласаля, № 33. (Пасаж). Поштовий відділ ДВУ

Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, № 49. Поштовий Відділ ДВУ

КОМЕРЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ДВУ

Харків, вул. К. Лібкнехта, № 31

Філії та книгарні по всіх округових та значніших містах України

2,60
(1986)

Ціна 1 крб. 10 коп.
[Р.]

РА

1323

у

рл 1323

М. Волин

Коло Джерел